

**ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΙ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟ ΛΥΚΑΥΓΕΣ
ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΧΙΛΙΑΕΤΙΑΣ**

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

**ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΟ ΛΥΚΑΥΓΕΣ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΧΙΛΙΑΕΤΙΑΣ**
(Κριτικές παρατηρήσεις- Αιτήματα - Προοπτικές)*

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
᾽Ομοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ Μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν

Ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου τόσο πρὸς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Μεγάρων καὶ Σαλαμίνας κ. Βαρθολομαῖον, ὅσον καὶ πρὸς τὰ Μέλη τοῦ Δ.Σ. τοῦ προεδρευομένου ἀπὸ αὐτὸν «Ἐκκλησιαστικοῦ, Ἐπιστημονικοῦ καὶ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου καὶ Ἐριέττης Γρηγοριάδου», γιὰ τὴν τιμὴν, ποὺ ἄλλην μίαν φορὰν μοῦ ἔκαμαν μὲ τὸ νὰ με ὀρίσουν ὡς ὀμιλητὴν στὰ πλαίσια τῆς σειρᾶς τῶν διαλέξεων, τὶς ὁποῖες ὀργανώνει τὸ ἀκτινοβόλον τοῦτο Ἰδρυμα κατὰ τὸ λυκόφως τοῦ 20οῦ καὶ τὸ λυκαυγὲς τοῦ 21ου αἰῶνος. Γιὰ πρώτην φορὰν ἀκριβῶς πρὸ εἰκοσαετίας τὴν 21-1-1980 εἶχα ὀρισθῆ ὡς ὀμιλητὴς κατὰ τὴν πρώτην δημοσίαν ἐκδήλωσιν τοῦ Ἰδρύματος. Ἐπομένως κατὰ τὴν ἐσπέραν αὐτὴν ἐορτάζομεν τὴν εἰκοσαετηρίδα τῶν δημοσίων ἐμφανίσεων αὐτοῦ.

Ἄφοῦ εὐχαριστήσω καὶ τὸ σεβαστὸν καὶ ἐκλεκτὸν ἀκροατήριον, ποὺ μὲ τὴν παρουσίαν του τιμᾶ τὴν ἐκδήλωσιν, εἰσέρχομαι στὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματός μου.

---

* Διευρυμένον κείμενον διαλέξεως, ποὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸ –προεδρευόμενον ὑπὸ τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Μεγάρων καὶ Σαλαμίνας κ. Βαρθολομαῖου– «Ἐκκλησιαστικὸν καὶ Μορφωτικὸν Ἰδρυμα Ἰωάννου καὶ Ἐριέττης Γρηγοριάδου» καὶ πραγματοποιήθηκε τὴν 7ην Φεβρουαρίου 2000 στὴν Μεγάλην Αἴθουσαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Αὐτονοήτως πρὸ τῆς δημοσιεύσεως αὐτῆς προστέθηκαν στὸ κείμενον μερικὰ ἐπικουρικὰ στοιχεῖα.

Εἰσαγωγικά

Ἐπειδὴ ἡ Θεολογία εἶναι πολύπτυχη καὶ πολυδιάστατη καὶ ἐπομένως τὸ θέμα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαντληθῇ στὰ ἐπιβαλλόμενα ἀπὸ τὴν κλειψύδραν ὄρια ἔστω κι ἂν αὐτὰ παραβιαστοῦν, γι' αὐτὸ, ἀφοῦ ὑπομνήσωμεν στὴν ἀρχὴν φαινομενολογικῶς μερικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς σημερινῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας, στὴ συνέχεια, ἀποφεύγοντας πολυεξετασμένα ἐπὶ μέρους θέματα, θὰ ἐστιάσωμεν τὴν προσοχήν μας σὲ συγκεκριμένες πτυχές τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ, ποὺ ἔχουν γενικώτερον ἐνδιαφέρον καὶ ἐπικαιρότητα, καθὼς δέχονται ἰδιαίτερες προκλήσεις ἀπὸ τὸν πνευματικὸν ἑλληνικόν, εὐρωπαϊκόν καὶ οἰκουμενικόν περίγυρον κατὰ τὸ λυκαυγές τοῦ 21ου αἰῶνος. Στὶς διάφορες ἀναφορές μας θὰ ἀποφύγωμεν νὰ μνημονεύσωμεν συγκεκριμένα ἄτομα, ποὺ ζοῦν, ἢ δημοσιεύματα, διότι σκοπὸς μας δὲν εἶναι ἐκδήλωσις προσωπικῆς ἐκτιμῆσεως ἢ ἀντιπαραθέσεως, ἀλλὰ ἀναζωπύρῃσις τῆς θεολογικῆς αὐτοσυνειδησίας μας μὲ αὐτοθεώρησιν καὶ αὐτοκριτικὴν, ἢ ὁποῖα ἀφορᾶ πρωτίστως στὸν ἴδιον τὸν ὀμιλοῦντα (γράφοντα). Μερικὲς παραλείψεις ἀπὸ τὸ χειρόγραφόν μου, ποὺ θὰ γίνουν ἔνεκα ἐλλείψεως χρόνου, θὰ περιληφθοῦν στὸ κείμενον κατὰ τὴν δημοσίευσίν του.

Ἡ κριτικὴ ἀξιολόγησις τῆς Φαινομενολογίας τῆς σημερινῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας καὶ ἡ δεοντολογικὴ ἐπισήμανσις αἰτημάτων καὶ προοπτικῶν αὐτῆς θὰ παρουσιασθοῦν στὶς ἐξῆς 20 ἐνότητες, ποὺ κλιμακώνουν τὴν στροφὴν τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τὴν μορφήν ἢ τὸ εἶδος τῶν ἑλληνικῶν θεολογικῶν δημοσιευμάτων πρὸς τὴν ὕλην ἢ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἑλληνικοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ.

1. Γενικοὶ σχολιασμοὶ

Ἀναμφιβόλως εἶναι ἐλπιδοφόρος ἡ ποσοτικὴ αὔξησις τῶν ἑλληνικῶν θεολογικῶν δημοσιευμάτων. Στὴν αὔξησιν αὐτὴν ἔδωσεν ὥθισιν ὄχι μόνον ἡ ἀφύπνισις τοῦ θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος σὲ πολλοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας δημοσίευσις καὶ διανομὴ δωρεὰν στοὺς φοιτητὲς θεολογικῶν ἐγχειριδίων καὶ μερικὲς φορὲς ἐκτενῶν συγγραμμάτων, τῶν ὁποίων ἡ ἐκτύπωσις θὰ ἦταν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκατόρθωτη ἢ πολὺ δυσχερὴς ἔνεκα οἰκονομικῶν δυσχερειῶν. Ὡθῆσις πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ δόθηκε καὶ ἀπὸ ἄλλες πλευρῆς. Οἱ εἰσηγήσεις καὶ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Α' Πανορθοδόξου Θεολογικοῦ Συνεδρίου, ποὺ ὀργανώθηκε τὸ 1936 στὴν Ἀθήνα· μεταφράσεις ὀρθοδόξων –ιδίως ρωσικῶν– θεολο-

γικῶν ἔργων· τὸ ἐπίσημον ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν περιοδικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «Θεολογία»· οἱ ἐπιστημονικὲς ἐπετηρίδες τῶν δύο θεολογικῶν μας Σχολῶν· ἡ ἔκδοσις θρησκευτικῶν καὶ λοιπῶν Ἐγκυκλοπαιδειῶν, ὅπως καὶ γενικωτέρου περιεχομένου περιοδικῶν, τὰ ὅποια περιλαμβάνουν θεολογικὰ λήμματα καὶ ἄρθρα· ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἐπισήμων καὶ ἀνεπισήμων θεολογικῶν περιοδικῶν πανορθόδοξης καὶ παγχριστιανικῆς ἐμβελείας καὶ ἀκτινοβολίας· ἡ συμμετοχὴ ἑλλήνων θεολόγων μὲ εἰσηγήσεις σὲ θεολογικὰ συνέδρια στὰ πλαίσια τῶν διορθοδόξων καὶ τῶν διμερῶν ἢ πολυμερῶν οἰκουμενικῶν διαλόγων· ἡ ὄργάνωσις τοπικῶν θεολογικῶν συνεδρίων καὶ ἡ ἔκδοσις τῶν Πρακτικῶν αὐτῶν· ἡ ἀφύπνισις τοῦ θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τῆς ἐμφανίσεως πολλῶν θρησκευτικῶν περιοδικῶν – ὅλα αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα συνετέλεσαν ὥστε τὰ τελευταῖα χρόνια ν' αὐξηθῆ ποσοτικῶς ἡ θεολογικὴ συγγραφικὴ παραγωγή. Ἄλλ' ὅμως, ἡ ποσοτικὴ αὐτὴ αὐξήσις τῶν ἑλληνικῶν θεολογικῶν γραμμάτων συνοδεύεται σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις ἀπὸ ἐκλεκτὴν ποιότητα;

Ἄρκετὲς φορὲς γίνεται αἰσθητὸν ὅτι ἡ χρησιμοποιουμένη βιβλιογραφία εἶναι ἑλλιπὴς ἢ ἑλλιπεστάτη. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι διὰ τῆς προωθήσεως καὶ ὀλοκληρώσεως τῆς μηχανογραφικῆς ὀργανώσεως τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ διὰ τοῦ Διαδικτύου (Internet) θὰ ἐπιτυγχάνεται ὀλονὲν καὶ περισσότερον ἢ σύνδεσις τερματικῶν κέντρων ὑπολογιστῶν μὲ πανορθόδοξα ἢ παγχριστιανικὰ τραπεζικὰ κέντρα θεολογικῆς βιβλιογραφίας καὶ θεματικῆς ἐνημερώσεως. Γιὰ τὴν συνεργασίαν τῆς Θεολογίας μὲ ἄλλους ἐπιστημονικοὺς κλάδους εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἡ ἠλεκτρονικὴ διακρατικὴ συνεργασία. Εἶναι περιττὸν νὰ ποῦμε ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς πρέπει νὰ καταβάλλεται ἰδιαιτέρα φροντίς καὶ προσοχή, ὥστε ἡ συσσώρευσις τεραστίου ὕλικου ἐκ πηγῶν καὶ βοηθημάτων νὰ μὴ ὀδηγῆ σ' ἓνα λαβύρινθον, μέσα στὸν ὁποῖον θὰ ἐξοβελίζονται τὰ οὐσιώδη ἀπὸ τὰ ἐπουσιώδη καὶ θὰ κατασκευάζονται μεγάλα μηχανικὰ ἀθροίσματα ἀντὶ μικροτέρων ἐπιστημονικῶν ὀργανικῶν ὀλοτήτων. Ἡ πείρα ἀποδεικνύει ὅτι τέτοια μειονεκτήματα παρουσιάζονται ἀκόμη καὶ διὰ χρήσεως ὀλίγων πηγῶν καὶ βοηθημάτων. Στὴν συνάφειαν αὐτὴν ἐπρεπε νὰ προστεθῆ ὅτι στὶς ἐγκρινόμενες διδακτορικὲς διατριβὲς δὲν πρέπει νὰ χορηγῆται ἀφειδῶς ὁ βαθμὸς «ἀριστα». Ἐπειδὴ ἡ ἀνακλήρυξις διδακτόρων πρέπει νὰ γίνεται μὲ αὐστηρὰ κριτήρια, γι' αὐτὸ προβλέπονται καὶ οἱ βαθμοὶ «λίαν καλῶς» καὶ «καλῶς». Ἐπίσης προβλέπεται ἡ ἀπόρριψις διδακτορικῶν διατριβῶν.

Στὴν σημερινὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν ἐμφανίζονται, ὡς μὴ ὄφελε, καὶ κρούσματα, κατὰ τὰ ὅποια θεολογικὴ ἀδολεσχία μὲ ἑλλειψιν κρυσταλλίνης διαυγείας καὶ σαφηνείας καὶ μὲ ἀντιφατικὲς ἢ συσκοτίζουσες λαβυρινθώδεις

διατυπώσεις και ἐξεζητημένην βερμπαλιστικήν λεξιθηρίαν αὐτοπροβάλλεται με δοκησιοσοφίαν, ἐνῶ ἀπλῶς κομίζει «γλαῦκ' ἐς Ἀθήνας». Μὲ λύπην πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθῆ ὅτι τὸν τελευταῖον καιρὸν παρουσιάζονται, ἰδίως σὲ ὠρισμένους τομεῖς τῆς Θεολογίας, καὶ τάσεις θεολογικοῦ μεσσιανισμοῦ, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦν εἴτε ὑπερσυντηρητικὸν δογματισμὸν καὶ φο(υ)νταμενταλισμὸν, εἴτε μοντέρνα εἰκονοκλαστικήν, ὑπερπροοδευτικήν καὶ ὑποτιμητικήν γιὰ τοὺς ἄλλους γλῶσσαν. Καὶ στίς δύο αὐτὲς περιπτώσεις εἶναι συχνὰ ὀρατὴ ἢ ἐπιδίωξις δημιουργίας σχολῆς ἢ ομάδος ἀλληλοδιαφημιζομένων φίλων, οἱ ὁποῖοι παρασιωποῦν ἢ ὑποτιμοῦν τὸ ἀντίστοιχον ἔργον ἐκείνων, τοὺς ὁποῖους δὲν θεωροῦν ὁμοῖδεάτες τους καὶ γι' αὐτὸ οὐδέποτε ζητοῦν τὴν συνεργασίαν τους λ.χ. σ' ἓνα περιοδικόν.

Εὐτυχῶς τὰ λυπηρὰ αὐτὰ κρούσματα εἶναι ὀλίγες ἐξαιρέσεις, ποὺ δὲν αἴρουν τὸν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἱκανοποιητικὸν κανόνα τῆς συνετῆς προσπαθείας πρὸς ἑναρμόνισιν τῆς παραδόσεως μετὰ τίς σύγχρονες πνευματικὲς ἀνάγκες. Πλῆθος ἐπιστημονικῶν μελετῶν ἢ ἄρθρων ἐκλαϊκευτικῆς ἢ καὶ δημοσιογραφικῆς μορφῆς μέσα στὰ πλαίσια τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ μαρτυροῦν ὄχι ξηρὸν καὶ ἀναιμικὸν νοησιαρχικὸν ἐπιστημονισμόν, ἀλλὰ ἀξιοποίησιν τοῦ ἐπιστημονικοθεολογικοῦ ὄπλοστασίου γιὰ τίς ὑπαρξιακὲς πνευματικὲς ἀνάγκες καὶ τὴν ἑλληνορθόδοξον διαφώτισιν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας.

2. Ἀναζωπύρῃσις τῆς αὐτοσυνειδησίας γιὰ τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας

Οἱ ἕως τῶρα εὐσύννοπτοι αὐτοὶ μορφολογικοὶ σχολιασμοὶ ἀφήνουν χῶρον στὸ ὑπόλοιπον ἐκτενὲς μέρος τῆς ὁμιλίας μας γιὰ νὰ στρέψωμεν τὸ ἐνδιαφέρον μας στὴν ὕλην ἢ στὸ περιεχόμενον τοῦ ἑλληνικοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ ὄχι κατὰ τρόπον συστηματικόν, ἀλλὰ μετὰ δειγματοληπτικὴν ἐπιλογὴν μερικῶν κεντρικῶν σημείων, στὰ ὁποῖα ὁ ὁμιλῶν (γράφων) ἀποδίδει μεγαλύτεραν σημασίαν.

Πρωτίστως πρέπει νὰ ἐπισημάνωμεν ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ αὐξηθῆ καὶ ἐνταθῆ ἢ κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες ἐπιδιωκομένη ἀναζωπύρῃσις τῆς ὀρθοδόξου θεολογικῆς αὐτοσυνειδησίας, ἢ ὁποῖα συναρτᾶται πρὸς τὴν βίωσιν καὶ κατανόησιν τῆς Θεολογίας ὄχι ὡς ἀπλῆς νοησιαρχικῆς γνώσεως, ἀλλ' ὡς ἄμεσης ἀνακλαστικῆς καὶ κατοπτρικῆς ἐμπειρίας. Διὰ τῆς βιωματικῆς αὐτῆς ἐμπειρίας μέσα στὸ κάτοπτρον τῆς ψυχῆς μας βιώνομεν διὰ μεθέξεως τὸ οἶονεὶ θεώμενον περιεχόμενον τῶν ἀληθειῶν τῆς ποικιλόμορφης

αὐτοαποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία γίνεται καὶ ἐκτυλίσσεται ἐνώπιόν μας ἀφ' ἑνὸς μὲ τὰ «ἐνσημαινόμενα» στὸ βιβλίον τῆς ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς κτίσεως· ἀφ' ἑτέρου μὲ τὰ δρώμενα ὑπὸ τῆς Θείας Χάριτος, ἡ ὁποία ἐπεφάνη καὶ συνεχίζει νὰ ἐπιφαίνεται μέσα στὴν ἱστορίαν τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας, καὶ τρίτον μὲ τὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ τὴν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἐρμηνεύουσαν αὐτὴν Ἱερὰν Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦν γλῶσσαν προσιτὴν στὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν. Ἡ ψυχὴ, ὅταν ἔχη καθαρθῆ διὰ τῆς μετανοίας, τῆς ἀσκήσεως, τῆς νήψεως καὶ τῆς προσευχῆς, τότε κατ' ἐξοχὴν –κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας– φθάνει στὸν «ὄραν τὸν Θεόν» (Μ. Ἀθανάσιος), στὸ νὰ Τὸν «καθορῶμεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ὡς ἐν κατόπτρῳ» (Μ. Βασίλειος), στὸ νὰ ἔχωμεν ἄμεση ἐσωτερικὴν θέαν τοῦ Θεοῦ, ἀνάλογη πρὸς τὴν θέαν τοῦ ἀπαυγάσματος τοῦ ἡλίου ἐπὶ τοῦ ὕδατος (Γρηγόριος Θεολόγος), στὸ νὰ ὀδηγούμεθα στὴν θέαν τοῦ θείου κάλλους διὰ τῆς μετουσίας (Γρηγόριος Νύσσης), στὸ «*videre, sentire, tangere Deum*» (Ι. Αὐγουστίνος).

Δοθέντος ὅτι ἡ κάθαρσις αὐτὴ καὶ ἡ δι' αὐτῆς βίωσις τῆς σωτηρίας πραγματοποιοῦνται διὰ τῆς μυστηριακῆς καὶ λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, γίνεται φανερόν ὅτι ἡ αὐθεντικὴ Θεολογία σὲ πλαίσια ὄντολογικῆς ἀλληλοπεριχωρήσεως καὶ ἀλληλεξαρτήσεως μὲ τὴν Ἐκκλησίαν καλλιεργεῖται μέσα στὸ θερμοκήπιον Αὐτῆς, τροφοδοτεῖται ὑπ' Αὐτῆς καὶ ἀναπτύσσεται «ἐν Αὐτῇ, δι' Αὐτῆς καὶ δι' Αὐτήν», ἔχουσα ἐνσυνείδητη ἐπίγνωσιν τῆς αὐτοσυνειδησίας καὶ ταυτότητός της. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι οὐσιῶδες δομικὸν στοιχεῖον τοῦ θεολογεῖν.

Ἡ ἐνότις τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς προσωπικότητος συντελεῖ ὥστε σὲ κάθε βίωμά μας νὰ συνυπάρχη μὲ τὸ συναισθηματικὸν καὶ βουλευτικὸν στοιχεῖον καὶ ἡ σύνδεσις μὲ τὸ ἔμφυτον «θαυμάζειν» καὶ «ἐξετάζειν», γιὰ τὸ ὁποῖον μιλοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναφερόμενος στὴν φιλοσοφικὴν προδιάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου.

Γι' αὐτὸ, ἐὰν κάθε πιστὸς ἔχη τὸ –ἔστω προεπιστημονικόν– θεολογεῖν καὶ σύστοιχον φιλοσοφεῖν, πολὺ περισσότερο ὁ θεολόγος-ἐπιστήμων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποξενωθῆ ἀπὸ τὴν ἔμφυτη ἀνθρωπολογικὴν τάσιν τοῦ «διανοεῖσθαι», τοῦ διανοητικῶς «θεολογεῖν» καὶ τοῦ θεολογικῶς «φιλοσοφεῖν».

Ἡ γινώσκουσα συνείδησις μὲ ἐσωτερικὴν νομοτέλειαν προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ καὶ μορφοποιήσῃ λογικῶς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐμπειρικῆς θεοπτίας καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ νὰ προχωρήσῃ ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῆς βιώσεως τοῦ Ἁγίου στὴν σφαῖραν τῆς ἐννοίας Αὐτοῦ, ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν τοῦ Θεοῦ, ὁ Ὅποιος εἶναι «ὁ ὼν», στὴν λογικὴν προσπέλασιν Αὐτοῦ.

Πρῶτα-πρῶτα ἡ Θεολογία μορφοποιεῖ καὶ ἐκφράζει τὴν θρησκευτικὴν πί-

στιν μὲ «ὄντολογικὲς κρίσεις» καὶ διατυπώσεις (π.χ. «Ὁ Θεός, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀκατάληπτη καὶ ἀνεξιχνίαστη οὐσίαν Του, ἔχει προσιτὲς στὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν καὶ ἐμπειρίαν ἄκτιστες ἐνέργειες»). Ἡ ἀποκάλυψις σ' ἐμᾶς τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν ἐπιτρέπει τὴν μορφοποίησιν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως εἴτε καὶ μὲ ἄλλες «ὄντολογικὲς κρίσεις (π.χ. «Ὁ Θεὸς εἶναι παντοδύναμος, παντογνώστης, πανταχοῦ παρῶν»), εἴτε μὲ «ἀξιολογικὲς κρίσεις», ποὺ ἀποδίδουν στὸν Θεὸν ἀξιολογικὰ κατηγορήματα καὶ ἠθικὲς ιδιότητες (λ.χ. «Ὁ Θεὸς εἶναι δίκαιος καὶ πανάγαθος», εἶναι τὸ «ὑμνοστον ἀγαθόν», τὸ «*summum bonum*»). Οἱ θεολόγοι δεόν νὰ ἔχουν πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ εὐγλωττα παραδείγματα τῆς Ἱστορίας τῆς Πατερικῆς Θεολογίας, τοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἀγῶνος καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τὰ ὁποῖα δεικνύουν ὅτι ὁ φιλοσοφῶν θεολογικὸς στοχασμὸς, ἂν στὸ παρελθὸν βοήθησε στὴν διατύπωσιν τῶν δογμάτων, σήμερα εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται πρὸς τὴν διακρίβωσιν τοῦ ἐκάστοτε παρὸν τοῦ νοήματος τῶν δογματικῶν «πιστευτέων» καὶ ἠθικῶς «πρακτέων», τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ὀριστικῶς ἀποκρυσταλλωθῆ σὲ ἀποφάσεις οἰκουμενικῶν ἢ πανορθοδόξων συνόδων καὶ συνάξεων.

3. Ἀξιοποίησις τῆς Θεολογικῆς Γνωσιολογίας

Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 20οῦ αἰῶνος στὰ πλαίσια τόσον τῆς ἀναπτυχθείσης καὶ στὴν Ἑλλάδα Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, ὅσον καὶ τοῦ διαποτισμοῦ τῆς Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν ἔχει ἐπισημάνει ὅτι οἱ γνωστὲς αἰτιάσεις λ.χ. τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Κάντ ἐναντίον τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ σὲ τελευταίαν ἀνάλυσιν δὲν εἶναι πειστικὲς, διότι ἡ Γνωσιολογία του –ὡς τονίσαμε σὲ πρόσφατη μελέτην μας ὑπὸ τὸν τίτλον «*Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Θρησκείας τοῦ Immanuel Kant*»– κρίνεται ὡς μονομερῆς καὶ περιέχει ἐκδηλες ἀντιφάσεις. Ἄλλως τε ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἔφερε πίσω ἀπὸ τὸ παράθυρον τὴν Μεταφυσικὴν, τὴν ὁποῖαν μὲ τὸ ἔργον του «*Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου*» εἶχεν ἐκδώξει ἀπὸ τὴν πόρτα. Μὲ τὸ ἔργον του «*Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου*» καὶ ἄλλα δημοσιεύματά του θεμελίωσε τὴν γνωστὴν ἠθικὴν ἐνδειξιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς.

Ἡ Θεολογικὴ Γνωσιολογία ἔχει ἐπισημάνει σήμερα στὸν τόπον μας καὶ πρέπει νὰ προωθήσῃ ἀκόμη περισσότερον τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος πέραν τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας καὶ τῆς ἐμφυτῆς διανοητικῆς-συλλογιστικῆς λειτουργίας ἀξιοποιεῖ ὡς τρίτην πηγὴν γνώσεως τὴν ἄμεση ἐσωτερικὴν

καὶ βιωματικὴν θεάν καὶ δύναται νὰ συνδυάζῃ ἀποφατικὴν καὶ καταφατικὴν θεολογίαν διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν τριῶν πηγῶν τῆς γνώσεως καὶ διὰ τῆς προσωπικῆς «μεθέξεως» καὶ συμμετοχῆς τοῦ ὄχι στὴν ἀπρόσιτη καὶ παντελῶς ἀμέθεκτη θεῖαν οὐσίαν, ἀλλὰ στὶς μεθεκτὲς ἄκτιστες καὶ ἐνυπόστατες προσωπικὲς ἐνέργειες τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ὅπως ἰδιαίτερος ἔχει τονίσει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς (1296-1359), ὁ ὁποῖος, πυροδοτούμενος ἰδιαίτερος ἀπὸ τὴν Θεολογίαν τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, προέβαλε κατὰ ρηξικέλευθον τρόπον τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας περὶ τῶν θεῶν ἐνεργειῶν.

Τὸ ζήτημα τῆς παλαμικῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν σχέσιν τῆς θεῖας οὐσίας καὶ τῶν προσώπων ἢ ὑποστάσεων τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐξακολουθεῖ νὰ προκαλῆ ἐρωτήματα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων θεολόγων. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἔχει μεταδοθῆ καὶ στοὺς ἕτεροδόξους τῆς Δύσεως, ὅπου ἐσχάτως βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ σχετικὲς διδακτορικὲς διατριβές. Πάντως σὲ ὄλες τὶς περιπτώσεις ἔχει ἰσχὺν ὁ λόγος τοῦ Ἁγ. Παύλου: «Ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους» (Α' Κορ. ιγ', 12).

4. Ἡ χρῆσις τοῦ καθ' ὅλου φιλοσοφεῖν καὶ ἰδίως τῆς Ἀξιολογικῆς Φιλοσοφίας

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ θεολογικὸ φιλοσοφεῖν, ἃς ἐπιτραπῆ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ περιστατικὴ χρησιμοποίησις τῶν φιλοσοφικῶν δεδομένων στὴν σημερινὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις γίνεται μὲ τὴν μέθοδον τῆς χρήσεως τοῦ μέρους ἀντὶ τοῦ ὅλου (*pars pro toto*), δηλ. κατὰ τρόπον ἀποσπασματικὸν *in medias res* διὰ χρήσεως τῆς διδασκαλίας ὠρισμένων φιλοσόφων ἢ ὠρισμένων φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ γίνεται ἐξ ἀρχῆς (*ab ovo*) διὰ τῆς μελέτης τοῦ συνόλου τῶν κεντρικῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων στὶς ἀλληλεξαρτήσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις τους. Ἔτσι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ θεολογικὸν φιλοσοφεῖν παρουσιάζει ἀρκετὲς φορὲς κάποιαν ἡμιμάθειαν, πού ὀδηγεῖ στὸ νὰ συγχέωνται ἐννοίαι μὲ διαφορετικὸ πλάτος καὶ βάθος. Ἔστω ὡς παράδειγμα ἡ συγχῆ ἔλλειψις διακρίσεως μεταξὺ Γνωσιολογίας καὶ Ὀντολογίας ἢ μεταξὺ Ἀξιολογίας καὶ Ὀντολογίας. Ἡ ἔλλειψις αὐτὴ παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ σὲ μερικoὺς ἀπὸ τοὺς καθαρῶς φιλοσοφοῦντες, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι θεολόγοι.

Στὸ τελευταῖον Πανελλήνιον Θεολογικὸν Συνέδριον, πού ἐγινε στὸ ξενοδοχεῖον «Κάραβελ», μερικοὶ κατέκριναν, ὡς μὴ ὠφελε, τὸ νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀξίες καὶ γιὰ Χριστιανικὴν Ἀξιολογίαν, ἐπαναλαμβάνοντας ἀπό-

ψεις μερικῶν παλαιότερων δημοσιευμάτων, τὰ ὅποια παραθεωροῦν τὴν ἀνάπτυξιν Χριστιανικῆς Πατερικῆς καὶ Λειτουργικῆς Ἀξιολογίας καὶ ἐσφαλμένως ταυτίζουσι τὴν ὅλην Ἀξιολογίαν μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς Νεοκαντιανῆς Σχολῆς τῆς Βάδης (τῶν W. Windelbund καὶ H. Rickert), ἐναντίον τῆς ὁποίας εἶναι δικαιολογημένη ἡ ἀρνητικὴ στάσις, ἐφ' ὅσον αὐτὴ διαλύει τὴν Θεολογίαν μέσα στὴν Ἀξιολογίαν, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ ἀξία τοῦ Ἁγίου καὶ ἡ Θρησκεία διαφέρουσι ἀπὸ τῆς ἄλλης ἀξίας καὶ τοὺς λοιποὺς τομεῖς τοῦ πνευματικοῦ βίου (Ἐπιστήμην - Τέχνην - Ἡθικὸν βίον) ὄχι καθ' ἕλην, κατὰ περιεχόμενον καὶ ποιοτικῶς, ἀλλὰ μόνον ποσοτικῶς καὶ μορφολογικῶς.

Τὰ ὑγιᾶ στοιχεῖα τῆς νεωτέρας φαινομενολογικῆς φιλοσοφίας τῶν Max Scheler, Rudolf Otto, Johannes Hessen κ.ἄ. ἐνισχύουσι τὴν Χριστιανικὴν Ἀξιολογίαν τῆς Βίβλου καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἀξίες, πού αἰσθητοποιοῦνται, ὑλοποιοῦνται καὶ ἐνσαρκώνονται στὶς ἀξιολογικὰς ποιότητες τῶν διαφορῶν ἀγαθῶν, ἔχουσι τὸ ἔσχατον ὄντικόν τους θεμέλιον στὴν πραγματικότητα τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ, ὁ Ὅποῖος δὲν εἶναι μόνον τὸ ἀπόλυτον ὄν, ἡ ὑψίστη ὄντικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ –μὲ τῆς ἄκτιστες ἐνεργείας Του– εἶναι καὶ τὸ «ὑψιστον Ἀγαθόν», «ἡ Αὐτοαγαθότης» (Γρηγόριος Νύσσης), ἡ «ἀξία τῶν ἀξιών» (valor valorum κατὰ τὸν Nicolaum Cusanum), ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται «πᾶσα δόσις ἀγαθῆ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον». Καὶ ἡ σημερινὴ Θεολογία πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνη τοὺς λόγους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς «ἐπὶ μετουσίᾳ τῶν ἰδίων ἀγαθῶν ποιήσας τὸν ἄνθρωπον καὶ πάντων αὐτῷ τῶν καλῶν τὰς ἀφορμὰς ἐγκατεσκεύασε τῇ φύσει» (Migne Ἑ.Π. 45,24).

Στὴν οὐσίαν τοῦ Ἁγίου καὶ τοῦ Θεοῦ ἀνήκει ὄχι μόνον ὁ ὑπερβατικὸς χαρακτὴρ του, πού ἀντιτίθεται σὲ ὅλες τῆς μορφῆς τοῦ Πανθεϊσμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς ὑπὸ τοῦ Δεϊσμοῦ ἀπορριπτομένης σωτηριώδους προσωπικῆς σχέσεως Αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ἐὰν ἡ ἀνθρωπίνη προσωπικότης δημιουργηθῆ διὰ τῆς βιώσεως καὶ πραγματώσεως τῶν ἀξιών, πολὺ περισσότερον ὁ Θεὸς ἔχει προσωπικὸν χαρακτὴρα, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀπόλυτον ἀξιολογικόν ὄν, πού συνδυάζει σὲ μίαν ἐνότητα τὸ ἀπόλυτον εἶναι καὶ τὴν ἀπόλυτον Ἀξίαν. Γι' αὐτὸ ἡ οὐσία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἶναι ἡ σύναψις ζωντανῆς προσωπικῆς κοινωνίας πρὸς τὸν Θεὸν ὡς ὑπερβατικὴν καὶ προσωπικὴν ἀξιολογικὴν πραγματικότητα.

Πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ ὅτι ἰδιαιτέρως γίνεται σήμερον αἰσθητὴ ἡ συνεργασία τῆς Θεολογίας ὄχι μόνον μὲ τὴν Ἀξιολογίαν, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία τρόπον τινὰ εἶναι ὁ κύριος πληρεξούσιος ἐκπρόσωπος τῶν διαφορῶν ἐπιστημῶν στὴν συνάρτησίν τους μὲ τὸν θεολογικὸν στοχασμόν. Ὁ Nietzsche ἔλεγε ποιητικᾶ: «Ὁ φιλόσοφος ἐπιδιώκει

νά ἀντηχήση μέσα του ὁ συνολικός ἦχος τοῦ κόσμου γιὰ νά τὸν μεταδώσῃ ἀπὸ μέσα του μὲ ἔννοιες». Ἡ Θεολογία διευκολύνει τὴν ἀντήχησιν αὐτὴν κρούοντας τὶς χορδὲς τοῦ ἐμφύτου φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἀναρίθμητοι φιλόσοφοι πυροδότησαν τὸ φιλοσοφικόν τους ἐνδιαφέρον ξεκινώντας μὲ θεολογικὴν ἐνασχόλησιν. Ὑπενθυμίζω δειγματοληπτικῶς γνωστὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα τεθνεώτων ἐκπροσώπων τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ: Θ. Βορέας, Χρ. Ἀνδροῦτσος, Νικ. Λούβαρις, Ἰ. Θεοδωρακόπουλος, Εὐ. Παπανοῦτσος, Νικ. Νησιώτης.

Ἀπὸ ἄποψιν μορφῆς (εἶδους) ἡ Θεολογία, –ὅπως στὴν ἐποχὴν τῶν Πατέρων, ἔτσι καὶ σήμερα–, πρέπει νά υἰοθετῆ καὶ ἀφομοιωθῇ τὸ φιλοσοφεῖν. Ἀπὸ ἄποψιν ὁμως συγκεκριμένου περιεχομένου ἡ Θεολογία, λαμβάνουσα θέσιν ἀπέναντι στὴν Φιλοσοφίαν, δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀρνητικὴ, οὔτε δουλικῶς θετικὴ ἢ φιλικὴ, ἀλλὰ κριτικὴ καὶ ἐκλεκτικὴ. Τὰ ἐκλεκτικῶς καταφασκόμενα καὶ προσλαμβάνόμενα στοιχεία τῆς ὀρολογίας ἢ τοῦ περιεχομένου τῆς Φιλοσοφίας ἐντάσσονται καὶ ἀναμορφώνονται στὴν ὑπερκειμένην ὁλότητα τῶν πνευματικῶν συναρτήσεων τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας.

Ἄς προσθέσωμεν συνοπτικῶς ὅτι στὰ πλαίσια τῆς Χριστιανικῆς Ἀξιολογίας κινοῦνται ἡ Φιλοσοφία καὶ ἡ Ψυχολογία τῆς Θρησκείας, ποὺ καλλιεργοῦνται τὶς τελευταῖες δεκαετίες στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Φαινομενολογίας τῶν Θρησκευμάτων, ποὺ συντελοῦν στὸ νά γίνῃ φανερόν, ὅτι ὁ Θεάνθρωπος Λυτρωτὴς ὑπῆρξεν ἢ «προσοδοκία τῶν ἐθνῶν», καὶ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἀπλῶς μία ἀπὸ τὶς θρησκείες, ἀλλὰ ἡ Θρησκεία (κατὰ τὸν γνωστὸν *terminum technicum*), «ἡ μόνη δηλαδὴ ἐξ ὀλοκλήρου καλύπτουσα τὴν ἔννοιαν τῆς Θρησκείας καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος, ἡ μόνη πραγματοῦσα τὴν ἰδέαν αὐτῆς» (Γρηγόριος Παπαμιχαήλ).

5. Ἡ χρῆσις τῆς Ἑρμηνείας στὴν Θεολογίαν

Ἡ Ἑρμηνευτικὴ Θεολογία, ποὺ ὀρθῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον στὴν Ἑλλάδα στηρίζεται στὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, δύναται ἀνανεωμένη νά προβληθῇ καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς ἀρνούμενους τὴν παράδοσιν Προτεστάντες ὡς πρωτοποριακὴ ἀξιοποίησις τοῦ μεγάλου ρεύματος τῆς φιλοσοφικῆς Ἑρμηνευτικῆς τοῦ 20οῦ αἰῶνος, ἢ ὅποια ἀνεπτύχθη κυρίως ἀπὸ τὸν H.-G. Gadamer (1900-2002). Ὁ ἐπιφανὴς αὐτὸς γερμανὸς φιλόσοφος συμπλήρωσε τὶς ἐρμηνευτικὰς ἀπόψεις τῶν F.D.E. Schleiermacher, W. Dilthey καὶ M. Heidegger καί, μολονότι προερχόταν ἀπὸ προτεστάντικους

κύκλους, ανέπτυξε τὴν πεποίθησίν του ὅτι ἡ κατανόησις τοῦ περιεχομένου τοῦ ὁποιουδήποτε ἐρμηνευομένου μηνύματος καὶ τῆς ὁποιασδήποτε πληροφορίας προσδιορίζεται διὰ τοῦ πνευματικοῦ «ὀρίζοντος» τῆς παραδόσεως. Τὸ κατανοεῖν ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν καρποφόρον σχέσιν μεταξὺ τοῦ ἀποδέκτου λ.χ. κειμένων ὡς κατανοοῦντος ἐρμηνευτοῦ καὶ τῆς πνευματικῆς «προκατανοήσεως» (*Vorverständnis*), τὴν ὁποίαν αὐτὸς ἔχει a priori ἔνεκα τοῦ ὅτι ἀνήκει στὸ ἱστορικὸν καὶ πολιτισμικὸν περιβάλλον τῆς παραδόσεως.

Ἡ Ἑρμηνευτικὴ, πού ἐξυπηρετεῖ ὄχι μόνον τὸν Βιβλικὸν κλάδον, ἀλλὰ καὶ ἄλλους κλάδους τῆς Θεολογίας, πρέπει νὰ λαμβάνη ὑπ' ὄψιν ἐπικουρικῶς ἐκτὸς τῆς Φιλοσοφικῆς Ἑρμηνευτικῆς καὶ ἓνα ἄλλο μεγάλο φιλοσοφικὸν ρεῦμα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνος. Πρόκειται γιὰ τὴν «Ἀναλυτικὴν Φιλοσοφίαν τῆς Γλώσσας», ἡ ὁποία κατ' ἔξοχὴν μὲ τὸ στόμα τοῦ L. Wittgenstein (Βίτγκενσταϊν) ἐπισημαίνει ὅτι οἱ γλωσσικῆς-λεκτικῆς διατυπώσεις ἔχουν διαφορετικὴν σημασίαν μέσα στὰ λεγόμενα «γλωσσικὰ παιγνίδια» ἢ «παιγνίδια τῆς γλώσσας» (ἀγγλ. «*language games*», γερμ. «*Sprachspiele*»), δηλαδὴ στὶς διαφορετικῆς συναρτήσεις καὶ συνάφειες, πού δημιουργοῦνται ἀπὸ διάφορες ἐνέργειες καὶ δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ ὠρισμένην δομὴν καὶ ὑφὴν τῆς σκέψεως, ἀπὸ ὠρισμένον ὀρίζοντα κατανόησεως, ἀπὸ τοὺς τρόπους ἐκφράσεως τῆς ἐκάστοτε συγκεκριμένης ἱστορικῆς ἐποχῆς καὶ περιοχῆς. Ἐπομένως καὶ ὁ θεολογικὸς στοχασμὸς καὶ τρόπος ἐκφράσεως δύναται νὰ ἐπισημαίνῃ ἢ νὰ υἱοθετῇ νέες λέξεις καὶ διατυπώσεις πρὸς αἰσθητοποίησιν γεγονότων τῆς Ἱστορίας τῆς σωτηρίας καὶ θρησκευτικῶν βιωμάτων ἢ πρὸς ἐρμηνευτικὴν ἐπισήμανσιν καὶ προβολὴν τους. Πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια στὴν «*Νέαν Σκηνὴν*» τοῦ Ἑθνικοῦ Θεάτρου παίχθηκε ἐπιτυχῶς τὸ θεατρικὸν ἢ μᾶλλον ἀντιθεατρικὸν ἔργον «*Κάσπαρ*». Τὸ ἔργον αὐτὸ μὲ πλῆθος λεκτικῶν διατυπώσεων, πού ἀπαγγέλλονται ἀπὸ τὸν ἥρωα, ὑποδεικνύει ὀρθῶς ὅτι ἡ ἰδία λέξις, ἀναλόγως πρὸς τὶς συναρτήσεις τῆς, ἔχει διαφορετικὴν σημασίαν.

Ρηξικέλευθος καὶ πρωτοπόρος σκαπανεὺς τῆς Φιλοσοφίας τῆς Γλώσσας ὑπῆρξεν ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁ ὁποῖος, ἀναγνωρίζοντας τὴν δυναμικὴν διάστασιν καὶ τὸν πλουραλισμὸν τῶν διατυπώσεων τῆς ὀρθοδόξου ἀληθείας, ἀγωνίσθηκε γιὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς λέξεως «ὁμοούσιος» μὲ ὀρθόδοξη ἔννοιαν, μολοντί ἡ λέξις αὐτὴ ἐχρησιμοποιεῖτο μὲ ἄλλην ἔννοιαν ἀπὸ τὸν αἵρετικὸν Παῦλον τὸν Σαμοσατέα καὶ μάλιστα τὸ 268 εἶχε καταδικασθῆ στὴν Ἀντιόχειαν ἀπὸ ὀρθοδοξοτάτην σύνοδον 70 ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι «*εἰρήκασιν μὴ εἶναι ὁμοούσιον τὸν Υἱὸν τῷ Πατρὶ*». Γι' αὐτὸ, ὅταν ἡ Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος υἱοθέτησε τὴν λέξιν «ὁμοούσιος», σκανδαλίσθηκαν μερικοὶ

Ὁρθόδοξοι. Πρὸς ἄρσιν τοῦ σκανδαλισμοῦ αὐτοῦ ἔγραψεν ὁ Μ. Ἀθανάσιος: «Ἀμφοτέρων τῶν συνόδων οἱ Πατέρες διαφόρως ἐμνημόνευσαν περὶ τοῦ ὁμοουσίου· οὐ χρὴ πάντως ἡμᾶς διαφέρεσθαι πρὸς αὐτούς, ἀλλὰ τὴν διανοίαν αὐτῶν ἐρευνᾶν καὶ πάντως ἀμφοτέρων τῶν συνόδων εὐρήσομεν τὴν ὁμόνοιαν» (Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων [=ΒΕΠΕΣ], ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, τόμ. 31, σ. 330). Χαρακτηριστικὸν ἐπὶ πλέον εἶναι, ὅτι ὁ Μ. Ἀθανάσιος προτρέπει νὰ μὴ διακείμεθα ὡς πρὸς ἐχθρούς, ἀλλὰ νὰ διαλεγώμεθα ὡς «ἀδελφοὶ πρὸς ἀδελφούς» πρὸς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἀπορρίπτουν μὲν τὸν ὄρον «ὁμοούσιος» τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀλλ' ἔχουν ὀρθόδοξον φρόνημα καὶ «τὴν αὐτὴν ἡμῖν διανοίαν». Ἡ ἀδελφικὴ αὐτὴ ἀγάπη βοήθησε τὸν Ἀθανάσιον στὴν Ἀνατολίην καὶ τὸν Ἰλάριον Πικτάβων (Poitiers) στὴν Δύσιν ν' ἀναγνωρίσουν τὴν –παρὰ τὶς λεπτικὲς διαφορὰς– ὑφισταμένην ταυτότητα τῆς πίστεως μεταξὺ Ὁρθόδοξων καὶ συντηρητικῶν Ὁμοιουσιανῶν καὶ νὰ τονίσουν ὅτι ὁ ὄρος «ὁμοούσιος» εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ ὀρθόδοξως, ὅπως ἀντιθέτως ὁ ὄρος «ὁμοούσιος» εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκληφθῇ κακοδόξως.

Εἶναι διδακτικὸν καὶ γιὰ τοὺς σημερινοὺς θεολόγους τὸ παράδειγμα τοῦ ὑπερασπιστοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας Μ. Ἀθανασίου, ὁ ὁποῖος τόνιζε ὅτι δὲν πρέπει νὰ μαχώμεθα γιὰ λέξεις καὶ νὰ φιλονικοῦμε γιὰ «λεξίδια», χωρὶς νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ νόημα τοῦ περιεχομένου των καὶ «τὸ φρόνημα τῆς εὐσεβείας». Κλασικὴ εἶναι ἡ διατύπωσίς του, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν πεμπτουσίαν τῆς σημερινῆς «φιλοσοφίας τῆς γλώσσας»: «Ἡ φύσις (= ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων) τὰς λέξεις εἰς ἑαυτὴν ἔλκουσα μεταβάλλει... Οὐ πρότεροι τῶν οὐσιῶν αἱ λέξεις, ἀλλ' αἱ οὐσίαι πρῶται καὶ δευτέραι τούτων αἱ λέξεις» (Migne Ἑ.Π. 26, 152).

Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ἐπισήμανσις αὐτὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου εἶναι ὁδοδείκτης στοὺς σημερινοὺς Οἰκουμενικοὺς Διεκκλησιαστικοὺς καὶ Διαχριστιανικοὺς Διαλόγους, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσωμε κατωτέρω.

6. Προβολὴ τοῦ «Χριστοῦ τοῦ κηρύγματος»

Ἡ Θεολογία δὲν πρέπει μὲ ἐφησυχασμὸν νὰ περιορίζεται στὴν ἐξέτασιν δευτερευόντων ἢ περιφερειακῶν θεμάτων, ἀλλ' ὀφείλει νὰ στρέφῃ τὸ ἐρευνητικὸν τῆς περισκόπιον πρωτίστως σὲ οὐσιώδη θέματα, ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση πρὸς τὸν κεντρικὸν πυρῆνα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τοῦ ὑπαρξιακοῦ προσανατολισμοῦ τῶν πιστῶν. Ἀναμφιβόλως ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἔχει συντελέσει ἀρκετὰ στὴν προβολὴν ὡς Θεανθρώπου τοῦ ἀπὸ Να-

ζαρέτ Ἰησοῦ μέ τήν κατά τὸ μάλλον ἢ ἦπτον ἱκανοποιητικὴν ἀντίκρουσιν παλαιότερων ἀρνητικῶν θεωριῶν.

Ἄλλ' ἡ προσπάθεια αὐτὴ πρέπει νὰ συνεχισθῆ πλέον ἐντατικῶς μέ νέες προοπτικές, ἐφ' ὅσον οἱ βολές καὶ αἰτιάσεις ἐναντίον τῆς θεότητος τοῦ Κυρίου συνεχίζονται ἐκ μέρους ριζοσπαστῶν ἐπιγόνων τῆς «Σχολῆς τοῦ Bultmann», ποὺ ἐπιδιώκουν τὴν «ἀπομύθευσιν» τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἰσχυριζόμενοι ὅτι τὸ περὶ τοῦ Θεανθρώπου ἐκκλησιαστικὸν κήρυγμα εἶναι δῆθεν μεταγενεστέρα διεύρυνσις μέ προβολές καὶ προεκτάσεις πρὸς τὴν σφαῖραν τοῦ Ὑπερφυσικοῦ καὶ θεοποιητικῆ ἐπικάλυψις μέ θεῖα ἐπιχρίσματα καὶ χρώματα τοῦ πραγματικοῦ ἱστορικοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν κοινὸς ἄνθρωπος. Ὑπενθυμίζω τὸν μεγάλον θόρυβον, ποὺ γίνεται σήμερα στὴν Γερμανίαν, γιὰ τίς ἀπόψεις τοῦ Καινοδιαθηκολόγου Gerd Lüdemann, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται τὴν σωματικὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Ἄς προσθέσω ὅτι καὶ στοὺς πάγκους τῶν ὑπαιθρίων βιβλιοπωλείων σὲ ὁδοὺς καὶ πλατεῖες τῶν Ἀθηνῶν προβάλλονται διάφορα βιβλία, μέ τὰ ὁποῖα ὁ Κύριος παρουσιάζεται εἴτε ὡς πολιτικὸς Μεσσίας, εἴτε ὡς κοινωνικὸς ἐπαναστάτης καὶ μεταρρυθμιστής, εἴτε ὡς ἠθικὸς ἀναμορφωτής καὶ ἀπόστολος τοῦ Οὐμανισμοῦ, εἴτε ὡς Hippie, εἴτε ὡς Superstar, εἴτε ὡς δημιούργημα καὶ φορεὺς τοῦ θρησκευολογικοῦ συγκρητισμοῦ καὶ τῆς συνισταμένης διαφόρων κοινωνικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς του, εἴτε –κατὰ τὸν Μίκηη Ἀνδρουλάκη– ὡς γυναικοκατακτητὴς κ.λπ. Παρόμοια ἀναφέρονται συχνά καὶ σὲ διάφορα ἐκλαϊκευτικὰ ἄρθρα ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν.

Ἡ Θεολογία μας πρέπει νὰ μὴ παρασιωπᾷ ἢ περιθωριοποιῆ, ἀλλὰ νὰ φέρῃ στὸ ἐπίκεντρον τοῦ ἐνδιαφέροντός της καὶ νὰ ἀντιμετωπίῃ κατὰ μέτωπον τίς ἀρνητικὲς γιὰ τὸν Χριστὸν θεωρίες, ἀξιοποιούσα τίς νεώτατες σοβαρὲς καινοδιαθηκικὲς ἔρευνες. Τὸ 1990 σὲ εἰσήγησίν μας στὸ ΙΑ' Θεολογικὸν Συνέδριον τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ἀναφερθήκαμε στὶς ἔρευνες αὐτὲς καὶ τονίσαμε τὰ ἑξῆς:

«Σήμερα ἡ νηφαλία ἱστοριοκριτικὴ καὶ μορφοῖστορικὴ (*formgeschichtliche*) ἔρευνα καὶ ἡ προσπάθεια πρὸς ἐπισήμανσιν τῆς Ἱστορίας τοῦ τρόπου τῆς συντάξεως (*Redaktionsgeschichte*) τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν λοιπῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης... καθιστοῦν φανερόν ὅτι τὸ ὁποιοδήποτε φιλολογικὸν εἶδος (*Genus literarium*) τῶν προϋπαρχουσῶν προφορικῶν καὶ γραπτῶν παραδόσεων, εἴτε πρόκειται γιὰ πολὺ μικρὲς ἐνότητες (*Formeln*), εἴτε γιὰ λίγο ἐκτενέστερες ἐνότητες (*Formen*), εἴτε γιὰ ἀνθολόγια λόγων τοῦ Ἰησοῦ (προφητικῶν λόγων ἢ λόγων σοφίας ἢ λόγων τοῦ νόμου ἢ παρομοιώσεων καὶ παραβολῶν κ.λπ.), εἴτε γιὰ συλλογὲς διηγήσεων πράξεων τοῦ Κυρίου (θαυμάτων, παθῶν, ἐμφανίσεων τοῦ Ἀναστάντος κ.τ.τ.),

εἶτε γιὰ λόγους Του πού ἀρχίζουν με τὸ «Ἐγὼ», εἶτε γιὰ ἀπανθίσματα λειτουργικῶν δοξασιῶν καὶ ὕμνων – ὁποιαδήποτε λοιπὸν ἀπὸ τίς φιλολογικῆς αὐτῆς μορφές, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τίς παλαιότερες καὶ πιὸ μικρές, πού ἔχει θέσιν στὴν ζωὴν (*Sitz im Leben*) τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων, συνδύαζει ἀρμονικῶς τὴν ὁμολογίαν πίστεως ἢ τὸ κηρυγματικὸν μήνυμα με τὴν ἀξιόπιστον ἱστορικὴν εἶδησιν καὶ καθιστᾷ φανερὴ – ὄχι τὴν ἀ-συνέχειαν (*Diskontinuität, discontinuity*), ἀλλὰ – τὴν ἀνευχασμάτων ὀργανικὴν συνέχειαν (*Kontinuität, continuity*) τοῦ προπασχαλίου Ἰησοῦ καὶ τοῦ μεταπασχαλίου Χριστοῦ. Ἡ συνένωσις μερικῶν ἀπὸ τὰ μικρότερα αὐτὰ φιλολογικὰ εἶδη δημιούργησε τὰ 4 μεγαλύτερα φιλολογικὰ γένη τῆς Καινῆς Διαθήκης (*Gattungen: Εὐαγγέλια, Πράξεις, Ἐπιστολές, Ἀποκάλυψιν*)».

Οἱ θεολογικῆς ἔρευνες σήμερα ἐπισημαίνουν μερικῆς ἀκριβῶς ἐκφράσεις (*ipsissima verba ἢ ipsissima vox*) ἀπὸ τὸ πλαίσιον τῆς μητρικῆς γλώσσας τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως καὶ πρωταρχικῆς ἐνέργειες καὶ τάσεις τῆς δράσεώς Του. Ὁ Ἰησοῦς πάντοτε ἐμφανίζεται ὀλοκάθαρα ὡς ἱστορικὴ μορφή, πού ὅμως ὑπερακοντίζει τίς ἀνθρώπινες ἱστορικῆς διαστάσεις. Ἄφ' ἐνός ὁ ἀνακαλυπτόμενος ἀπὸ τὴν νεωτάτην Βιβλικὴν ἐπιστήμην πρωταρχικὸς ἱστορικὸς πυρὴν τῆς βιογραφίας τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἀφ' ἐτέρου οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ δοξασμένου Χριστοῦ τοῦ μεταπασχαλίου κηρύγματος ἀποκαλύπτουν ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Ὁ «Ἰησοῦς τῆς Ἰστορίας» καὶ ἡ ἱστορικὴ διάστασις τοῦ γεγονότος τῆς Ἀναστάσεώς Του εἶναι γιὰ μᾶς ἡ θεία κλῆσις, ἐνῶ ὁ «Χριστὸς τοῦ κηρύγματος» εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη ἀπάντησις. Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ θεία ἀποκάλυψις, ὁ δεῦτερος εἶναι ἡ ἀνταπόκρισις εἰς αὐτὴν καὶ ἡ οἰκείωσις τοῦ μηνύματός της. Οἱ ἱστορικῆς πτυχῆς τοῦ Ἀναστάντος Ἰστορικοῦ Ἰησοῦ εἶναι ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τοῦ «Χριστοῦ τοῦ κηρύγματος» καὶ ὄχι ἀντιστρόφως.

Ἡ Θεολογία πρέπει νὰ τονίξη ὅτι ἡ ἐμπειρία τοῦ κενοῦ τάφου, τῶν ἐμφανίσεων τοῦ Ἀναστάντος, τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς συνετέλεσαν ὥστε ὁ προπασχάλιος Ἰησοῦς νὰ κατανοῆται καὶ ἐρμηνεύεται καλύτερα με τὴν αἴγλην τοῦ φωτός τῆς Ἀναστάσεως. Τὰ προπασχάλια χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἰησοῦ, πού ἐπισημαίνονται ἀπὸ τὴν ἀπροκατάληπτον ἱστορικοφιλολογικὴν καὶ ἱστορικοκριτικὴν ἔρευναν, εἶναι πλήρως συμβατὰ πρὸς τὰ τοῦ «Χριστοῦ τοῦ κηρύγματος», εἶναι ἀπλῶς ἢ ρίζα με τοὺς ζωτικὸς χυμούς, πού τροφοδοτεῖ τοὺς κλάδους τοῦ κηρυγματικοῦ χριστολογικοῦ δένδρου, οἱ ὅποιοι ἀναπτύχθηκαν στὶς πρώτες χριστιανικῆς κοινότητες, εἶναι τὸ πρωταρχικὸν ὀργανικὸν αἷτιον τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ὄλου ὀργανισμοῦ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, εἶναι τὸ θεμέλιον καὶ ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος, εἶναι ὁ ἐσώτατος κύκλος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου με τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἀναπτύχθηκαν ὑπερκείμενοι εὐρύτεροι κύκλοι, πού

ὅμως εἶναι τοποθετημένοι ἐπαλλήλως σὲ ὁμόκεντρον διάταξιν πρὸς τὸν πρωταρχικὸν κύκλον, μὲ κοινὸν κέντρον τὴν προβολὴν τοῦ Θεανθρώπου τῆς Ἱστορίας.

Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα συναρτῶνται πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς Θεολογίας τονισμὸν τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ θεμέλιον τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶναι ἡ βεβαιότης γιὰ τὴν ἱστορικὴν ἀξιοπιστίαν τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῆς περὶ Χριστοῦ μαρτυρίας τοῦ Ἁπ. Παύλου. Πρὸς δημιουργίαν τῆς βεβαιότητος αὐτῆς πρέπει νὰ στρέφεται πάντοτε ἡ προσπάθεια τῆς Θεολογίας. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἱστορικοφιλολογικὴ καὶ ἱστορικοκριτικὴ ἔρευνα δὲν πρέπει νὰ ἀπομονώνουν τὰ μελετώμενα κείμενα ἀπὸ τὶς διαλεκτικὰς κοινωνικοπολιτιστικὰς καὶ θρησκευτικὰς τους συναρτήσεις. Τὸ μορφολογικὸν στοιχεῖον τῶν συναρτήσεων αὐτῶν δὲν αἶρει τὴν μοναδικότητα τοῦ Θεανθρώπου, ἡ ὁποία δὲν προέρχεται καὶ δὲν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, δηλαδὴ ἐκ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κήρυγμα περὶ τοῦ Ἑσταυρωμένου Λυτρωτοῦ ἦταν «*Ἰουδαίους μὲν σκάνδαλον, Ἑλλησι δὲ μωρία*» (Α' Κορ. α', 23).

Ἡ Θεολογία θὰ συντελέσῃ καλύτερα στὴν κατανόησιν τῆς ἀξιοπιστίας τῶν περὶ Χριστοῦ εὐαγγελικῶν καὶ ἀποστολικῶν μαρτυριῶν, ὅταν οἱ θεολόγοι χρησιμοποιοῦν τὴν μεθοδολογίαν τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐρμηνεύομεν καλύτερα πνευματικὰ δημιουργήματα καὶ συλλαμβάνομεν τὸ βαθύτερον νόημά των, ὅταν στὴν ψυχὴν μας μὲ συνήχησιν πάλλωνται χορδὲς ἀντίστοιχες πρὸς ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες πάλλωνταν στὶς ψυχὰς τῶν δημιουργῶν τους. Ἐπομένως ἡ ἐρμηνευτικὴ συσχέτισις τοῦ «Ἰησοῦ τῆς Ἱστορίας» καὶ τοῦ «Χριστοῦ τοῦ κηρύγματος» πρέπει νὰ γίνεται ὄχι μόνον μὲ ψυχρὸν γραμματικὸν καὶ ἐξηγητικὸν ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖ τὴν προκρούστεια κλίνην μιᾶς ἀρνητικῆς τυχὸν κοσμοθεωρίας καὶ βιοθεωρίας καὶ ἀποκόπτει τὶς μελετώμενες φιλολογικὰς μορφὰς ἀπὸ τὶς ψυχολογικὰς, ἠθικὰς καὶ λοιπὰς πνευματικὰς συναρτήσεις τῶν ἀκροατῶν καὶ αὐτοπτῶν κηρύκων τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ διὰ μεθέξεως τῶν προσωπικῶν ἐμπειριῶν τῶν συγγραφέων τῆς Καινῆς Διαθήκης. Τὰ ἐντὸς τόπου καὶ χρόνου βιωθέντα ἀπὸ αὐτοὺς γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ ἱστορικοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ εἶναι ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τῆς Χριστολογίας τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Ἡ Θεολογία ἐπὶ τοῦ προκειμένου δέον νὰ τονίξῃ, ὅτι τὸ πρωταρχικὸν ποιητικὸν αἴτιον δὲν πρέπει νὰ ὑποκαθίσταται ἀπὸ τὸ ἔσχατον τελικὸν αἴτιον. Ποιητικὸν αἴτιον δὲν εἶναι τὸ περὶ Χριστοῦ κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας, πού εἶχε δῆθεν ὡς ἐπιγενόμενον ἐπακόλουθον τὴν δημιουργίαν τοῦ περιοχόμενου τῶν καινοδιαθηκικῶν διηγήσεων περὶ τοῦ ἱστορικοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ. Ἀντιστρόφως προηγήθηκε ὁ ἱστορικὸς Θεάνθρωπος Ἰησοῦς, πού συγ-

κλόνισε τούς «αυτόπτας τοῦ Λόγου» (Λουκ. α', 2) και τούς ώδήγησε νά πεισθοῦν ἀπό τις ἀποδείξεις «τοῦ πνεύματος καί τῆς δυνάμεως» (Α' Κορ. β', 4), νά ἀνατρέψουν καί συντριψουν ψυχοβιολογικές «σταθερές» τοῦ ἐλαττωματικοῦ τους χαρακτήρος, νά ἀνακαινισθοῦν, νά ὑπερνικήσουν μεγάλες ψυχολογικές καί ἠθικές δυσκολίες καί ὅλα τὰ ἐπιπροσθοῦντα στό κήρυγμά τους ἔξωτερικά ἐμπόδια καί στό τέλος ὑπερνικώντας τήν ἀρχικήν δειλίαν καί δυσπιστίαν τους μέ μεγάλες θυσίες νά περιέρχωνται μεγάλα τμήματα τῆς γῆς κηρύττοντας μέ θάρρος καί ὑπογράφοντας σχεδόν ὅλοι μέ τὸ αἷμα τους τῆ μαρτυρίαν τους: «Ὁ ἀκηκόαμεν, ὃ ἐωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὃ ἐθεασάμεθα καί αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν, ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν» (Α' Ἰωάν. α', 1-3).

7. Ὁ ἱστορικός κλάδος τῆς Θεολογίας καί οἱ πατρολογικές σπουδές

Εἶναι γνωστή ἡ ἐπιβλητική ἀνάπτυξις τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας καί ἰδίως τῶν πατρολογικῶν σπουδῶν στήν Ἑλλάδα. Γιά τούς τομεῖς αὐτούς ἄς ἐπιτραπῆ ἡ διατύπωσις δύο παρατηρήσεων:

α) Πρέπει νά ἀποφεύγεται ὡς μὴ οἰκοδομητική ἡ παραγωγή δυσχρήστων ὀγκωδῶν ἐχειριδίων, ἐφ' ὅσον αὐτὴ γίνεται διὰ συσσωρεύσεως ἐπουσιωδῶν λεπτομερειῶν πάνω σέ προϋπάρχοντα πλέον εὐσύνοπτα καί πλέον εὐχρηστα διδακτικά βοηθήματα. Ἡ ἀθροιστική προσθήκη λεπτομερειῶν πάνω σέ ὑφιστάμενα σχεδιαγράμματα προσφορᾶς τῆς σχετικῆς ὕλης πρέπει νά ἀντικατασταθῆ ἀπὸ τὴν δημιουργίαν πρωτότυπης ἐξετάσεως τοῦ πηγαίου ὕλικου, ἢ ὅποια δὲν θά περιορίζεται σέ παράθεσιν τῶν κειμένων, γιὰ τὰ ὅποια ἤδη σέ γνωστά ἔργα ὑπάρχουν παραπομπές σέ σχετικές περικοπές, ἀλλὰ θά συνθέτῃ τὴν ὕλην σέ νέες ὀργανικές ἐνότητες, πού θά προβάλλουν οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς Ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τῆς πατερικῆς σκέψεως καί θά ὑποβοηθοῦν τὴν ἀντιμετώπισιν σημερινῶν προβλημάτων τῆς Θεολογίας καί τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι λ.χ. θά ἀντιμετωπιζόνταν κατὰ πλέον ἱκανοποιητικὸν τρόπον ἀντιλεγόμενα θεολογούμενα θέματα τῆς Δογματικῆς καί αἰτήματα τῆς Ἠθικῆς καί τῶν παντὸς εἶδους ἐκκλησιαστικῶν διαλόγων.

Εἶναι εὐόϊονον, ὅτι κατὰ τις τελευταῖες δεκαετίες, ἰδίως στὸν τομέα τῶν Πατερικῶν Σπουδῶν, ἔχουν δημοσιευθῆ ἀξιόλογα ὀγκώδη ἐχειρίδια ἢ μικρότερες μονογραφίες μέ τέτοιους σκοπούς. Ἐπίσης πρέπει νά χαιρετισθῆ ἡ ἐμφάνισις ἐξαιρέτων ἐκλαϊκευτικῶν ἔργων πρὸς προβολὴν τῆς ζωῆς καί τῆς σκέψεως μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καί προβολῆς τῆς διδαχῆς των σέ ἐνότητα καθ' ὕλην.

Στόν τομέα τῶν Πατερικῶν σπουδῶν εἶναι σημαντική ὄχι μόνον ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἀνατολῆς στήν Δύσιν, ἀλλά καί ἡ ἐπίδρασις τῆς Δύσεως στήν Ἀνατολήν, δοθέντος ὅτι στήν Εὐρώπην καί στήν Ἀμερικὴν προωθεῖται ἡ μελέτη τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως (μέ Ἴνστιτούτα, μέ Συνέδρια, μέ σειρές ἐκδόσεων τῶν πατερικῶν ἔργων, μέ θεολογικές μονογραφίες κ.λπ.).

β) Πρέπει νά προσθέσωμεν, ὅτι ὁ ἱστορικός κλάδος τῆς Θεολογίας ὀφείλει νά μὴ περιορίζεται στό νά ὑπενθυμίζη κατ' ἔκτενῆ τρόπον τήν ἀναμφιβόλως διδακτικὴν ἱστορίαν τῶν θλιβερῶν στοιχείων τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τῆς Ἐκκλησίας (λ.χ. ἐνδοεκκλησιαστικῶν ἐρίδων, αἱρέσεων, σχισμάτων) διὰ συρρικνώσεως καί συχνά παρασιωπήσεως τῶν φωτεινῶν πτυχῶν αὐτῆς. Κατὰ προτεραιότητα καί σέ μεγαλυτέραν ἔκτασιν πρέπει νά προβάλλωνται ὅλες οἱ πτυχές τοῦ ἀνά τοὺς αἰῶνες σωτηριώδους, ἀνακαινιστικοῦ καί ἐκπολιτιστικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας.

Γι' αὐτὸ πρέπει ἐπίσης κατὰ προτίμησιν νά ὑποδεικνύεται ἡ συγγραφὴ διδακτορικῶν διατριβῶν ὄχι γιὰ ἐποουσιώδη καί περιφερειακὰ θέματα, ἀλλὰ γιὰ σημαντικὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπικαιρότητα καί πρακτικὴν σκοπιμότητα. Ἔστωσαν λ.χ. ὡς παραδείγματα θέματα γιὰ τὴν συμβολὴν τῆς Ὁρθοδοξίας στήν ἀνάπτυξιν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἢ γιὰ τὴν ὑπὸ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἀντιγραφὴν πτυχῶν τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

8. Θεωρία τῶν διαφορῶν τομέων τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας

Εἶναι περιττὸν νά ποῦμε ὅτι ἡ Θεολογία πρέπει νά συνεχίσῃ νά ἐμφυχώνη καί νά συγχρονίσῃ τὴν θεωρίαν τοῦ κατηχητικοῦ, κηρυκτικοῦ, ποιμαντικοῦ, συμβουλευτικοῦ καί ἱεραποστολικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας. Στὰ πλαίσια τῆς θεωρίας αὐτῆς δημοσιεύονται τὰ τελευταῖα χρόνια ἐγχειρίδια καί ἐνδιαφέρουσες μελέτες, ποὺ ἀναδεικνύουν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴν πατερικὴν, συμβουλευτικὴν, νηπτικὴν καί ἱεραποστολικὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπομένως ἡ Θεολογία δὲν εἶναι μόνον οὐρανοβάμων μέ κατακόρυφες πτήσεις στὶς σφαῖρες τῆς θεωρίας καί ἐνός μυστικισμοῦ ἀποξενωμένου ἀπὸ τὶς ἀξίες τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καί προσγειωμένη ὁδηγός, ποὺ συχνά καί μέ ἐκλαϊκευμένην μορφήν προσανατολίζει τὴν Ἐκκλησίαν ὡς Κλῆρον καί Λαὸν στὶς ὀριζόντιες συναρτήσεις καί διασυνδέσεις τῆς. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀξιόλογη εἶναι ἡ συμβολὴ τῆς στήν ἀνακαινίσιν τοῦ ἁγιαστικοῦ ἐνοριακοῦ ἔργου. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἔργον τοῦτο πρέπει νά εἶναι συνδεδεμένον μέ τὴν ἐκκλησια-

στικήν διακονίαν τῆς ἀγάπης, ἐπιβάλλεται νὰ συνεχισθῆ καὶ ἐνταθῆ ἢ προσπάθεια γιὰ συστηματικώτερον διδασκαλίαν τῆς Ἱστορίας καὶ Θεωρίας τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Κοινωνικῆς Διακονίας. Μὲ εἰσήγησιν τοῦ ὀμιλοῦντος (γράφοντος) στὴν μὲν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης εἶχε λειτουργήσῃ καὶ –μετὰ ταῦτα, ὡς μὴ ὄφειλε, καταργηθῆν– Τμῆμα Κοινωνικῆς Διακονίας, στὴν δὲ Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ εἰσήγησιν πάλιν τοῦ ἰδίου εἰσήχθη ἡ διδασκαλία εἰδικοῦ σχετικοῦ μαθήματος. Τὸ μάθημα αὐτὸ προβάλλει τὸ «προφίλ» τῆς ἀνωτέρας ποιότητος καὶ τῶν κινήτρων τῶν ἔργων τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης καὶ διακονίας. Ἔτσι γίνεται κατανοητὸν ὅτι στὸν κῆπον τῶν διακονικῶν καὶ προνοιακῶν δραστηριοτήτων τῆς Ἐκκλησίας οἱ σπόροι ὄλων τῶν λουλουδιῶν προέρχονται ἀπὸ τὸν οὐρανὸν καὶ ὅτι οἱ σπόροι αὐτοὶ τότε μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ εὐδοκίμουν, νὰ ἀνθίζουν καὶ νὰ παράγουν καρπὸν ἑκατονταπλασίονα, ὅταν τρέφονται ἀπὸ τὴν Χάριν τοῦ οὐρανοῦ. Τὸ διαρκὲς θεμέλιον, ἡ πηγὴ, τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὠμέγα τῆς Κοινωνικῆς Διακονίας εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός, πού θέλει νὰ Τὸν περιθάλλωμεν στὸ πρόσωπον τῶν πασχόντων ἀδελφῶν Του.

Ἡ Θεολογικὴ Θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Διακονίας θὰ ἐπισημαίνῃ ὅτι ἡ κρατικὴ πρόνοια, πού εἶναι ἀναγκαία ἰδίως πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς λεγομένης «ἐκρήξεως τῶν δαπανῶν» γιὰ τὸν ἀπαιτούμενον ἀπὸ τίς διεθνεῖς σχετικὲς προδιαγραφὰς νέον τεχνολογικὸν ἐξοπλισμὸν (λ.χ. σὲ μεγάλες νοσοκομειακὰς μονάδες), δέον νὰ συμπληρῶνεται ἢ νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν κοινωνικὴν διακονίαν. Αὐτὴ, ὅπως πρέπει νὰ τονίζουν οἱ θεολόγοι, δὲν ἐξαντλεῖται σὲ γραφειοκρατικὰς ἢ διοικητικὰς καὶ τεχνικὰς ἐνέργειες, ἀλλὰ ἔχει ἐκδήλωσιν πνευματικὸν χαρακτῆρα, ἀπαιτεῖ σχέσιν προσωπικῆς ἐμπιστοσύνης καὶ διαλογικῆς ἐπικοινωνίας, ἐξατομικεύουσαν συμβουλευτικὴν ψυχοθεραπευτικὴν φροντίδα, ἀνίχνευσιν καὶ συνειδητοποίησιν τοῦ ὑπαρξιακοῦ προβληματισμοῦ, ὑπόδειξιν κοσμοθεωρητικοῦ προσανατολισμοῦ, ὑπομονήν, ἀγαθότητα, ἠπιότητα, πηγαίότητα, ταπεινώσιν, συναισθηματικὴν θερμότητα καὶ συχνὰ ἐθελοντικὴν θυσίαν τοῦ ἐλευθέρου χρόνου, αὐταπάρνησιν καὶ ἥρωισμὸν. Τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ τῆς Διακονίας συνδέεται καὶ πρὸς τὸ αἷτημα τῆς ἀναβιώσεως τοῦ θεσμοῦ τῶν Διακονιστῶν, ἢ ὅποια, ὡς μὴ ὄφειλε, ἀναβάλλεται ἢ καὶ ἀπὸ μερικὸς καταπολεμεῖται ἀδικαιολογητῶς. Ἡ Θεολογία πρέπει νὰ ὑπενθυμίξῃ συνεχῶς τὸ αἷτημα αὐτό.

9. Συμβολή στην λειτουργική ανανέωση

Σήμερα πυκνώνονται τὰ αἰτήματα γιὰ μίαν *λειτουργικήν ανανέωσην* ἢ καὶ *μεταρρύθμισιν*, τὰ ὁποῖα –κατὰ κανόνα ἐξ ἄγνοῦ «οὐ κατ' ἐπίγνωσιν» ζήλου ἢ δι' ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ζήλου αὐτοῦ ἀπὸ μερικοῦς πρὸς αὐτοπροβολήν– δημιουργοῦν ἀντιδράσεις στὴν μὲν πρώτην περίπτωσιν σὲ κύκλους ἀγνοούντων τὴν Ἱστορίαν τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας, στὴν δὲ δεύτερη περίπτωσιν στὰ πλαίσια τῶν ἐπιδιώξεων τῶν παραθεωρούντων τὴν Ἱστορίαν αὐτήν. Τὰ αἰτήματα αὐτὰ ἐπιβάλλουν ὑποχρεώσεις στοὺς θεράποντες τῆς Λειτουργικῆς Ἐπιστήμης. Ἡ κατὰ ἐλπιδοφόρον τρόπον ἀναπτυσσομένη τὰ τελευταῖα χρόνια Ἱστορία καὶ Θεολογία τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας, –ὅπως ἐπὶ δεκαετίες τονίζει καὶ προσφάτως ὑπέμνησεν ὁ ὁμιλῶν στὴν εἰσαγωγικὴν προσφώνησίν του στὸ Α' Πανελλήνιον Λειτουργικὸν Συνέδριον, ποῦ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἱ. Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος–, πρέπει νὰ δίδῃ ὠθησιν στὸ νὰ καταστοῦν οἱ ἐνορίες θαλερὰ κέντρα λειτουργικῆς κινήσεως καὶ ἀγωγῆς, στὰ ὁποῖα θὰ ἐπιδιώκεται ἡ μόρφωσις τόσοσιν *διὰ τὴν Λατρείαν*, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἐνεργὸν μετὰ κατανοήσεως ἐνσυνείδητη συμμετοχὴν στὰ λατρευτικῶς-λειτουργικῶς τελούμενα, ὅσων καὶ *ἐκ τῆς Λατρείας*, δηλαδὴ μὲ τὴν χρῆσιν καὶ ἀξιοποίησιν γιὰ τὴν προσωπικὴν μας μόρφωσιν τῶν ἀναγωγικῶν καὶ μυσταγωγικῶν μορφωτικῶν στοιχείων καὶ θησαυρῶν τῶν μορφῶν τῆς Λατρείας, ποῦ ἰσχύουν σήμερα.

Κατ' ἐξοχὴν ἡ Λειτουργικὴ Θεολογία θὰ ὑποβοηθῇ τὴν λειτουργικὴν ἀνανέωσην, ὅταν ὑπενθυμίσῃ ὅτι τὰ ἐξωτερικὰ λατρευτικὰ σημεῖα καὶ στοιχεῖα, στὰ ὁποῖα ἀλληλοπεριχωροῦνται ὁ συμβολισμὸς καὶ ὁ ρεαλισμὸς, πρέπει μέσσα στὴν βιωματικὴν ἐμπειρίαν τῶν πιστῶν νὰ προβάλλουν τὴν λειτουργικὴν «ἀνάμνησιν», ἢ ὁποῖα δὲν ὑπενθυμίζει μόνον τὰ θεῖα γεγονότα τῆς Ἱστορίας τῆς σωτηρίας καὶ τοὺς κυρίους σταθμοὺς τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁδηγεῖ στὴν κατὰ τὸ ἐκάστοτε παρὸν βίωσιν αὐτῶν ὡς ἐκτυλισσομένων καὶ προβαλλομένων πραγματικῶς ἐνώπιον ἡμῶν. Ὁ ἑορτολογικὸς κύκλος τοῦ «ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους» πρέπει νὰ προβάλλεται ὡς ἡ ἀνανέωσις, αἰσθητοποιήσις καὶ βίωσις ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τῆς ζωῆς τοῦ Σωτῆρος, ἢ ὁποῖα κατανέμεται στὶς ἑορτὲς καὶ παρουσιάζεται μπροστὰ μας μὲ «συγχρονισμόν» καὶ ὑπερπήδησιν τῶν ἱστορικῶν ἀποστάσεων. Ὁ Χριστὸς ἔρχεται σήμερα μὲ τὴν Λατρείαν σ' ἐμᾶς, ὅπως ἦλθε καὶ πρὸς τοὺς συγχρόνους Του. Ἡ Λειτουργικὴ Θεολογία θὰ δείξῃ ἐπίσης ὅτι τὰ λεχθέντα ἰσχύουν ὄχι μόνον γιὰ τὶς ἀκίνητες καὶ δεσποτικὲς ἑορτὲς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς Θεομητορικῆς, οἱ ὁποῖες ἀνάγουν ἐκ τῆς Θεομήτορος στὸν ἐξ αὐτῆς τεχθέντα Λυτρωτῆν, ὅπως καὶ γιὰ τὶς ἑορτὲς τῶν Ἁγίων, οἱ ὁποῖοι εἶναι πρότυπα

βιώσεως καὶ «μεθέξεως» τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία συνεχίζεται στὴν Λατρείαν.

Ἡ λειτουργικὴ «ἀνάμνησις» κορυφώνεται στὴν εὐχαριστιακὴν μυστηριακὴν «ἀνάμνησιν». Στὴν τέλεσιν τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας πρόκειται γιὰ δεῖπνον λειτουργικῆς «ἀναμνήσεως» τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου, ὁ Ὅποιος εἶναι ἀληθῶς παρὼν καὶ ἔρχεται σ' ἐμᾶς, ὅπως θὰ ἔλθῃ πάλιν κατὰ τὴν Δευτέραν Παρουσίαν Του. Ἡ πραγματικότης τῆς ἱστορικῆς ζωῆς Του συνδέεται μὲ τὴν ἐσχατολογικὴν ὑπόσχασίν Του, ἡ ὁποία ἤδη ἐκπληρώνεται στὰ πλαίσια τῆς πίστεως τοῦ ὄλου σώματος τῆς Ἐκκλησίας στὸν ἀναστάντα καὶ ἀναβάντα δοξασιμένον στοὺς οὐρανοὺς Κύριον. Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα συνενώνει τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον στὸ «τώρα» τῆς προσφορᾶς τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας. Γι' αὐτὸ ἡ Ἐπίκλησις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι ἡ σπουδαιότατη στιγμή τοῦ εὐχαριστιακοῦ δεΐπνου. Τὸ Χριστοκεντρικὸν καὶ Πνευματοκεντρικὸν στοιχεῖον διαποτίζει ὅλα τὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἡ κινητήρια δύναμις τῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν.

Ἡ λειτουργικὴ ἀνανέωσις πρὸς ἐνεργὸν συμμετοχὴν στὰ δρώμενα τῆς Λατρείας δὲν ἀποκλείει τὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος μιᾶς μεταρρυθμίσεως τῶν ἰσχυουσῶν μορφῶν τῆς Λατρείας. Οἱ λειτουργιολόγοι, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς Λατρείας, πρέπει μὲ νηφαλίαν χρῆσιν τῆς ἱστοριογενετικῆς μεθόδου καὶ τῶν σημερινῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν νὰ καθορίσουν τὰ πλαίσια ὄχι μεταβολῶν, ποὺ μοιάζουν μὲ μπαλλώματα, ἀλλὰ μιᾶς ἀληθῶς ἀνακαινιστικῆς λειτουργικῆς μεταρρυθμίσεως, ἡ ὁποία θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ δοκιμάζεται πιλοτικῶς σὲ ὠρισμένα λατρευτικὰ κέντρα, γιὰ νὰ υἱοθετηθῇ ἢ ἐγκαταλείπεται ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τοῦ Χριστεπωνύμου πληρώματος κλήρου καὶ λαοῦ. Ὁ ὀμιλῶν ἔχει τὴν γνώμην, ὅτι οἱ τυχόν μεταρρυθμιστικῆς ἐνέργειες δὲν ἀποκλείεται νὰ φθάσουν κατὰ κλιμακωτὸν τρόπον νὰ ἔχουν ἔκτασιν ἀνάλογη πρὸς ἐκείνην τῶν –κατὰ τὰ ἄλλα συντηρητικῶν– Στουδιτῶν καὶ ἄλλων συγχρόνων πρὸς αὐτοὺς μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν δίστασαν ν' ἀντικαταστήσουν ὑπέροχα ποιητικὰ στοιχεῖα τοῦ «κοσμικοῦ» τύπου τῆς Λατρείας τῶν βυζαντινῶν πόλεων μὲ τὸν υἱοθετήσαντα πολλὰ ἐξ αὐτῶν καὶ τελικῶς ἐπικρατήσαντα «μοναστικόν» τύπον. Μήπως τώρα εἶναι καιρὸς ν' ἀρχίσῃ μία ἀντίστροφος κίνησις; Πάντως οἰαδήποτε μεταρρυθμιστικὴ ἀπόπειρα στὸ μέλλον οὐδέποτε εἶναι δυνατὸν νὰ θίξῃ τοὺς ἱερούς στυλοὺς, ποὺ βαστάζουν τὸ ἀδιάσειστον οἰκοδόμημα τῆς εὐχαριστιακῆς Θείας Λειτουργίας, ἡ ὁποία εἶναι θεμελιωμένη στὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου καὶ στὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν τῶν πρώτων Χριστιανῶν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, πρὸ οἰασδήποτε μεταβολῆς, πρέπει νὰ προηγηθῇ ἡ ἐξέτασις τρόπων διαφωτίσεως γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ κατὰ τὸ δυνατὸν ἡ

ἀποφυγή τοῦ κινδύνου σκανδαλισμῶν καὶ σχισματικῶν ἀντιπαραθέσεων, οἱ ὅποιοι θὰ διετάρασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνοχὴν, ἐνότητα καὶ εἰρήνην. Πᾶσα μεταβολὴ δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἐξ ὑποκειμενικῆς αὐθαιρεσίας, ἀλλὰ μὲ ἐκκλησιολογικὰ κριτήρια πρὸς οἰκοδομὴν τῆς Ἐκκλησίας.

10. Κύριες ἐπιδιώξεις τῆς Ἀγιολογίας

Σήμερα προβάλλεται ὁλονὲν καὶ περισσότερο τὸ αἶτημα γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θεολογικοῦ κλάδου τῆς Ἀγιολογίας, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ὑποδείξῃ μεθόδους καὶ τρόπους καθάρσεως τῶν συναξαρίων ἀπὸ μυθοπλαστικά καὶ μυθιστορηματικά στοιχεῖα. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀκόμη καὶ μυθιστορηματικὲς περιγραφὲς τῆς ζωῆς τοῦ Βούδα ἔχουν εἰσχωρήσει ἐκχριστιανισμένες στὸ Χριστιανικὸν Ἀγιολόγιον.

Ἡ τάξις τῶν μορφωτικῶν ἀξιῶν, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Pascal καὶ πολλὲς φορὲς ἔχομεν ὑπομνήσει, δὲν εἶναι «*ordre de la raison*» (= τάξις τοῦ λόγου, τῆς λογικῆς), ἀλλ' «*ordre du cœur*» (= τάξις τῆς καρδιᾶς). Ἡ νόησις εἶναι συχνὰ τόσον τυφλὴ γιὰ τὶς ἀξίες, ὅπως τὸ αὐτὶ γιὰ τὰ χρώματα καὶ τὸ μάτι γιὰ τοὺς μουσικοὺς τόνους. Οἱ ἀξίες γίνονται κατανοητές, ὅταν ἐκεῖνες ἀναλάμπουν καὶ ἀκτινοβολοῦν μέσα μας. Τὶς βλέπομεν, ὅταν ἐκεῖνες ἀνάπτουν μέσα μας τὸ φῶς τους. Τὶς συλλαμβάνομεν, ὅταν ἐμεῖς προηγουμένως συναρπαζώμεθα καὶ κυριευώμεθα ἀπὸ αὐτές. Πρέπει λοιπὸν ἡ Ἀγιολογία, παρουσιάζοντας αὐθεντικοὺς βίους ἁγίων, νὰ ὀδηγῇ στὸ νὰ συναρπαζώμεθα ἀπὸ τὶς ἐξωραϊζόμενες ἀπὸ τὴν θεϊὰν Χάριν μορφωτικὲς ἀξίες καὶ ἁγιαστικὲς ἐνέργειες, ποὺ γίνονται αἰσθητὲς στὴν ζωὴν τῶν Ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀξιόλογοι τομεῖς τῆς Ἀγιολογίας θὰ ἦταν καὶ ἡ ἐκ τῆς ἀφανείας ἀνάδειξις ἁγίων, γιὰ τοὺς ὁποίους ἰσχύουν οἱ λόγοι τοῦ Μανουήλ Γεδεών: «Ἡ μελέτη γνωρίζει ἡμῖν ὀνόματα καὶ βίους καὶ γεγονότα τέως ἄγνωστα..., ἅτινα κατὰ χρόνους ἀρχαίους δυσχερῶς ἠδύναντο νὰ γίνωνται γνώριμα ὑπὸ μιᾶς Ἐκκλησίας ἐν ἑτέρῳ διὰ τὸ δυσχερὲς τῶν περιστάσεων καὶ συγκοινωνιῶν».

11. Θεολογικὴ Αἰσθητικὴ

Ἡ Θεολογία στὴν παρουσίᾳσιν καὶ ἀξιολόγησιν τῶν μορφῶν καὶ τῶν μνημείων τῆς συνδεομένης μὲ τὴν Λατρείαν Χριστιανικῆς Τέχνης ἔρχεται εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν Αἰσθητικὴν.

Ἡ Πατερικὴ κατὰ περιεχόμενον Αἰσθητικὴ, ἡ ὁποία τονίζει ὅτι τὸ Ὁραϊὸν εἶναι ἀπόρροια τοῦ «πανυπερτελείου κάλλους» τοῦ Θεοῦ (Μ. Βασιλείος), θεωρεῖ κάθε ὠραιότητα ὡς ἀνταύγειαν καὶ ἀντικατοπτρισμὸν τῆς πρωταρχικῆς, ἀπόλυτης καὶ αἰωνίας Ὁραιότητος τοῦ Θεοῦ, κάνει φανερὸν ὅτι πολλὲς ἐκφράσεις τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων, ὅπως ἰδιαίτερως τοῦ ἁγίου Βασιλείου τοῦ Μεγάλου ἢ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, φέρουν στὴν μνήμην ὁμοιες ἐκφράσεις τῶν νέων χρόνων, ὅπως π.χ. τοῦ Β.Φ.Β.Ι. Schelling, ὁ ὁποῖος ἔλεγε ὅτι ἡ Τέχνη «παριστάνει τὸ Ἄπειρον κατὰ πεπερασμένον τρόπον», ἢ τοῦ G.W.F. Hegel, κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ Ὁραϊὸν εἶναι «ἡ αἰσθητὴ ἐμφάνισις τῆς Ἰδέας», δηλαδὴ τοῦ «Ἀπολύτου», ἢ τοῦ J. Maritain, ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι τὸ Ὁραϊὸν ὁδηγεῖ στὸ ἔσχατον ἀνεξιχνίαστον μυστήριον, ἢ τοῦ Michel Angelo, ποὺ ἔλεγε, ὅτι «ὅπως ἡ φωτιὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὴ θερμότητα, ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῶν ἡ Ὁραιότης καὶ τὸ Αἰώνιον».

Στὰ διάφορα συστηματικὰ ἐγχειρίδια τῆς Δογματικῆς, στὰ ὁποῖα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον γίνεται αἰσθητὴ ἢ σχολαστικὴ ἐπίδρασις, ἀναφέρονται διάφορα ὄντολογικὰ ἢ ἠθικὰ ιδιώματα τοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ὅμως μία γνησίως Πατερικὴ Δογματικὴ, ποὺ πρέπει κάποτε νὰ γραφῆ, θὰ μνημόνευε ὅτι οἱ Πατέρες πολλὰ ἐκ τῶν ιδιωμάτων αὐτῶν τὰ θεωροῦν τρόπον τινὰ ὡς εἶδη, ποὺ ὑπάγονται σ' ἓνα γένος. Τὸ γένος αὐτὸ εἶναι τὸ προβαλλόμενον θεῖον Κάλλος, τὸ ὁποῖον συχνὰ ὑπὸ πλατωνικὴν ὄχι καθ' ἕλην ἀλλὰ μορφολογικὴν ἐπίδρασιν ἀναφέρεται ὡς Ἀπόλυτον Ἀγαθόν, ὡς Ὑπεράγαθον. Συχνὰ σκέπτομαι, ὅτι ἡ προβολὴ τῆς ἐννοίας τοῦ θεοῦ Κάλλους πρέπει ν' ἀποτελέσῃ ἰδιαίτερον κεφάλαιον τῆς Ὁρθόδοξης Δογματικῆς Θεολογίας. Ἡ ἐννοία αὐτή, κατὰ τοὺς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἔνεκα ἀποφυγῆς τῆς σχολαστικῆς καταφατικῆς λεπτομεροῦς ἐνασχολήσεως μὲ τὶς θεῖες ιδιότητες καὶ τελειότητες, ἀποτελεῖ συμπερίληψιν καὶ συνισταμένην αὐτῶν καὶ ὑπονοεῖ ἢ ὑποδηλώνει συχνότατα αὐτὲς ὑπὸ τὴν ἀποφατικὴν πορφύραν τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ θεοῦ Κάλλους ὡς ἀθεάτου, νοητοῦ, ἀρχετύπου, πρωτοτύπου. Ὡς λέγει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἡ θεία Ὁραιότης δὲν ἔχει «οὔτε χροῶμα», «οὔτε σχῆμα», «οὔτε μέγεθος», οὔτε «μορφῆς εὐμορφίαν», «οὐδὲ τινα ὄλως φλυαρίαν τοιαύτην» (ΒΕΠΕΣ 67, 38). Παρὰ ταῦτα οἱ σχετικὲς ἀποφατικὲς διατυπώσεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας θὰ ὑπερκάλυπταν ὁλόκληρον κεφάλαιον.

Ἐπειτα ἡ Θεολογία, βλέποντας στὰ ἔργα τῆς χριστιανικῆς τέχνης τὸ συνταίριασμα τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἰδέας τοῦ περιεχομένου, θεωρεῖ ὡς ἄστοχον τὸ ὅτι τόσον ἀπὸ τεχνοκρίτες ὅσον καὶ ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς συχνὰ προβάλλεται ἓνα εἶδος δυῖσμου κατὰ τὴν μελέτην τῶν Χριστιανικῶν καλλιτε-

χνικῶν ἔργων. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι γνησίως αἰσθητικὴ ἢ θεώρησις τοῦ χριστιανικοῦ καλλιτεχνικοῦ ἔργου, ἔὰν δὲν εἶναι συγχρόνως καὶ θεολογική, ἔὰν δὲν ἐξετάζη δηλαδὴ τὸ ἐπιτυχὲς ἢ ἀνεπιτυχὲς συνταίριασμα τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς του μὲ τὸ θεολογικὸν περιεχόμενον του. Ἐπομένως κατὰ τὴν ἀξιολόγησιν ἑνὸς ἔργου Χριστιανικῆς Τέχνης εἶναι ἄστοχον τὸ μερικὲς φορὲς λεγόμενον: «Ἐξετάζω τὸ ἔργον ὄχι ὡς αἰσθητικὸς (esthète), ἀλλὰ ὡς θεολόγος» ἢ ἀντιστρόφως «Ἐξετάζω ὄχι ὡς θεολόγος, ἀλλ' ὡς αἰσθητικὸς». Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ δύο ἀντιτιθέμενες ἔννοιες, ἀλλὰ γιὰ δύο συμπληρωματικὰ καὶ συνυπάρχουσες.

Ἡ Θεολογία θὰ προσέφερε ὑπηρεσίαις, ἔὰν ἐξήταξε ὑπὸ τὴν ἰδικὴν τῆς ὀπτικῆν γωνίαν λ.χ. τὴν λογοτεχνίαν, τὰ θεατρικὰ ἔργα κ.τ.τ. Εὐτυχῶς ὑπάρχουν ἤδη ἀξιόλογα δημοσιεύματα ὡς καρπὸς σχετικοῦ θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν. Ἐπίσης εἶναι γνωστὴ καὶ ἡ παρουσία στὸν τόπον μας θεολόγων, ποὺ εἶναι λ.χ. διακεκριμένοι λογοτέχνες ἢ μουσικοί.

Ἄς προσθέσωμεν ὅτι ἡ Θεολογία προάγει σήμερα τὴν θετικὴν ἀξιολόγησιν τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴν σημερινὴν Αἰσθητικὴν, ἢ ὅποια, ἐκτὸς τοῦ καλλιτεχνικοῦ νατουραλισμοῦ, θεωρεῖ ὡς παραδεκτὰ καὶ καλλιτεχνικὰ τάσεις (λ.χ. τοῦ ἐμπρεσσιονισμοῦ καὶ τοῦ ἐξπρεσσιονισμοῦ), ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς τεχνικῆς τῆς πιστῆς ἀντιγραφῆς τῶν ἀνατομικῶν περιγραμμάτων ἢ ἀναλογιῶν καὶ τῶν πραγματικῶν προοπτικῶν ἢ φυσικῶν καταστάσεων.

Σήμερα ἐπίσης στὰ πλαίσια τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας ἔχει κατανοηθῆ, ὅτι γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴν ἔκφρασιν τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων πολὺ καταλληλότερη ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν κατηγορίαν τοῦ κλασικῶς ωραίου εἶναι ἡ αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ ὑπερόχου ἢ τοῦ ὑψηλοῦ, ποὺ διασπᾷ κάθε φυσιοκρατικὸν «κομπορμισμὸν», παρουσιάζει ἐσωτερικὸν δυναμισμὸν καὶ ὑπερπηδᾷ τὰ ὅρια τῆς στατικῆς φυσικῆς μορφῆς. Ἔτσι ἡ κατηγορία τοῦ ὑπερόχου ἢ τοῦ ὑψηλοῦ προσιδιάζει περισσότερον πρὸς ἔκφρασιν τοῦ γνησίου θρησκευτικοῦ βιώματος, τὸ ὅποιον, κατὰ τὴν γνωστὴν κλασικὴν διατύπωσιν τοῦ Rudolf Otto, εἶναι τὸ νὰ συνδυάζωμεν στὴν βιωματικὴν μας ἐμπειρίαν τὸ «*mysterium tremendum*» καὶ τὸ «*mysterium fascinans*».

Ἡ Θεολογία ἐπίσης κατ' ἔξοχὴν θὰ τονίσῃ ὅτι εἶναι ἀπαράδεκτος ὁ ἠθικὸς ἐκφυλισμὸς τῆς Τέχνης ἐν ὀνόματι τοῦ συνθήματος «Ἡ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνην».

12. Ἡ Κατηχητικὴ ἢ Χριστιανικὴ Παιδαγωγικὴ ὡς Θεωρία τοῦ Χριστιανικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ καὶ Πολιτισμοῦ

Ἡ Κατηχητικὴ ἢ Χριστιανικὴ Παιδαγωγικὴ καὶ ἡ Ὀμιλητικὴ πρέπει νὰ ὀδηγοῦν στὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀρίστη διαμόρφωσιν τοῦ στὴν «μέθεξιν» τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ ὀδηγοῦντος ὀρθοδόξου μορφωτικοῦ ιδεώδους, τὸ ὁποῖον κατὰ κλασικὸν καὶ ἐπιγραμματικὸν τρόπον διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Θεολόγον ὡς ἐξῆς: «*Χριστῷ συνταφῆναί με δεῖ, Χριστῷ συναναστῆναι, συγκληρονομησαί Χριστῷ, υἱὸν γενέσθαι Θεοῦ, Θεὸν αὐτόν*» (Migne Ἑ.Π. 35, 785). Συμφώνως πρὸς τὸ ιδεῶδες αὐτό, πρέπει ἡ Θεολογία νὰ δεικνύη στὸ ἐκάστοτε συγκεκριμένον παρὸν τρόπους γιὰ τὸ «ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς» (Ἐφεσ. α', 10). Ἡ Θεολογία πρέπει νὰ ἀναζητῆ στὸ ἐκάστοτε παρὸν τρόπους πραγματώσεως τῆς «ἀνακεφαλαιώσεως» αὐτῆς, γιὰ νὰ ἐγκληματίζωνται στὸ θεανθρώπινον οἰκολογικὸν περιβάλλον τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ αὐτὰ τὰ χορικά στοιχεῖα τῆς γῆς καὶ γιὰ νὰ ἐνοφθαλμιζωνται στὴν πολυέδρη καὶ πολύπτυχη πνευματικὴν της βίωσιν οἱ τοπικῆς παραδόσεις, νέες μορφές ἐκφράσεως, νέα ὁμολόγια, ὁμογενῆ ἢ ὁμοιογενῆ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἰσοδύναμα «ὀστράκινα σκευή» τοῦ οὐρανίου θησαυροῦ της, διότι ἀκριβῶς ἀναχωνεῦνται στὴν πυρακτωμένην κάμινον αὐτῆς καὶ δέχονται ἐπάνω τους τὴν ἀνταύγειαν τοῦ Θαβωρείου φωτός. Ἡ Θεολογία πρέπει, ὑποβοηθοῦσα τὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν ἀκτιστὴν ἐνέργειαν τοῦ φωτός αὐτοῦ, νὰ προβάλῃ τρόπους ἀνανεώσεως τῶν μεθόδων καὶ τῆς στρατηγικῆς τοῦ ἀνακαινιστικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ καθιστᾷ φανερόν, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ χριστιανικοῦ μορφωτικοῦ ἔργου ὀδηγεῖ τόσο στὴν Θεωρίαν τοῦ Χριστιανικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, πού ἐπιδιώκει τὴν δημιουργίαν ὀλοκληρωμένων χριστιανικῶν προσωπικοτήτων, οἱ ὁποῖες ὑπὸ τὴν ἐνοποιὸν δύναμιν τοῦ Χριστοῦ στὴν προσωπικὴν τους ζωὴν ἱεραρχοῦν σὲ ὀργανικὴ ὁλότητα τὴν βίωσιν ὄλων τῶν ἀξιῶν, ὅσον καὶ στὴν Θεωρίαν τοῦ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ ὡς ἰσορροπημένης συναναπτύξεως ὄλων τῶν πολιτιστικῶν τομέων κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ δημιουργία κακοήθους πολιτιστικοῦ νεοπλασματος διὰ τῆς ὑπερτροφικῆς ἀναπτύξεως ἐνὸς πολιτιστικοῦ τομέως (λ.χ. τοῦ οἰκονομικοῦ βίου ἢ τῆς τεχνικῆς ἢ τοῦ ἀθλητισμοῦ) εἰς βάρος τῶν ἄλλων (Περισσότερα βλ. σὲ πολλὰ σχετικὰ δημοσιεύματα τοῦ ὁμιλοῦντος [γράφοντος], μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴν Βιβλιογραφίαν). Κατ' ἐξοχὴν ἡ Θεολογία πρέπει νὰ ὑποδεικνύη τρόπους μεταδόσεως στοὺς νέους τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ αὐτοῦ ιδεώδους.

13. Συμβολή τῆς Θεολογίας στὴν κατανόησιν τῆς ἐννοίας τοῦ προσώπου

“Ολοι οἱ κλάδοι τῆς Θεολογίας θὰ ἔχουν καλυτέραν ἀπόδοσιν, ὅταν σὲ τελευταίαν ἀνάλυσιν ἐπιδιώκουν τὴν προβολὴν θεωρίας τῆς ἀνακαινίσεως καὶ ἀναμορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἄριτον καὶ δλοκληρωμένον πρόσωπον, τὸ ὁποῖον θὰ ἔχη ζωντανὴν ἐπαφὴν μὲ τὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος. Αὐτονοήτως ἡ θεωρία αὕτη πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ ὀρθὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ προσώπου στὰ πλαίσια τόσον τοῦ Μυστηρίου τῆς τρισυποστάτου Θεότητος, ὅσον καὶ τῆς περὶ ἀνθρώπου ὑγιοῦς ἀντιλήψεως. Σήμερα ἡ λέξις «*πρόσωπον*» εὐκαίρως-ἀκαίρως χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα ὡς νεόκοπον νόμισμα, ἀντιγραφομένη μάλιστα συχνὰ ἀκριτῶς ὑπὸ διαφόρων σὲ μερικὰ περσοναλιστικῆς ἢ προσωποκεντρικῆς κατευθύνσεως –μερικῆς φορῆς ὁμολογουμένως βαθυστόχαστα– θεολογικὰ δοκίμια. Πάντως οἱ θεολόγοι πρέπει νὰ εἶναι περισσότερον ἐπιφυλακτικοὶ καὶ προσεκτικοὶ στὶς ἀντιπαραθέσεις τους γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κατανόησεως τῶν ἀνθρωποπαθῶν ἐκφράσεων περὶ τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ νὰ ἀντιμετωπίζουν μὲ σύνεσιν τὸ ἐρμηνευτικὸν πρόβλημα τῆς χρήσεως τῆς λέξεως «*πρόσωπον*» γιὰ κάθε μίαν ἀπὸ τὶς τρεῖς ὑποστάσεις, δηλαδὴ γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς αἰδιῶς τρόπους ὑπάρξεως τοῦ ἐνὸς προσωπικοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

Ἡ σύνεσις εἶναι ἀναγκαία, διότι ὅταν καθιερώθηκε μὲ νέον περιεχόμενον ἡ χρῆσις τῆς λέξεως «*πρόσωπον*» στὴν Χριστιανικὴν Τριαδολογίαν, ἡ λέξις αὕτη σήμαινε τὸ πρόσθιον μέρος τῆς κεφαλῆς, τὴν μορφήν, τὴν προσοψιν ἢ φυσιογνωμίαν καὶ τὸ προσωπεῖον, τὴν μάσκαν τοῦ ἡθοποιοῦ, ἡ ὁποία χαρακτήριζε τὸν ρόλον του.

Ἡ ἀποφατικὴ χρῆσις τῆς λέξεως στὴν Χριστιανικὴν Τριαδολογίαν δὲν πρέπει νὰ ἀλλοιώνεται μὲ καταφατικὰς ἐπισημάνσεις τῆς Χριστιανικῆς Ἀνθρωπολογίας ἢ τῶν θύραθεν περσοναλιστικῶν συστημάτων, διότι στὴν περίπτωσιν αὕτην τὸ δόγμα περὶ Ἁγίας Τριάδος ὑπάρχει κίνδυνος νὰ κατηγορηθῇ ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς Σαβελλιανίζοντες γιὰ κατολίθησιν στὸν Τριθεϊσμόν ἢ στὴν Νεοπλατωνικὴν Θεολογίαν. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς εἶναι ἀναπόφευκτος, ἐὰν δὲν εἶναι μὲ πατερικὰ κριτήρια σαφῶς ξεκαθαρισμένη ἡ σχέση τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐννοίας τῶν ὑποστάσεων τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

“Ὅσον ἀφορᾷ στὸν –προσιτὸν στοὺς ἀνθρωπίνους καταφατικούς στοχασμούς– ἀνθρωπολογικὸν τομέα πρέπει οἱ θεολόγοι ν’ ἀποφεύγουν τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου κατὰ μονοδιάστατον τρόπον. Σήμερα ὁ κοινὸς παρονομαστής τῶν διαφόρων προσωποκεντρικῶν φιλοσοφικοθεολογικῶν θεωριῶν καὶ ἡ ἐπικρατοῦσα περσοναλιστικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, –ἐλκοντας τὴν καταγωγὴν τους ἀπὸ τὸν Βοήθιον (Boëthius, ε’-στ’

αίων), ὁ ὁποῖος εἶπε «*Persona est naturae rationalis individua substantia*»–, σημαίνουν τὴν ἀτομικὴν ἐνότητα τῆς συνειδήσεως τοῦ λογικοῦ ὄντος. Ἔτσι στὴν ἔννοιαν τοῦ «πρόσωπου» συνυπονοεῖται ἡ ἔννοια τῆς ἰδιαιτερότητος καὶ ἀτομικότητος ἐκάστου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ὡς αὐτοτελὲς πνευματικὸν ὄν ἔχει αὐτοσυνειδησίαν καὶ ἐλευθερίαν πρὸς αὐτοπροαίρετη αὐτοδιάθεσιν.

Ἡ λέξις «πρόσωπον» χρησιμοποιεῖται σήμερα κατ' ἐξοχὴν πρὸς δήλωσιν μερικῶν γνωρισμάτων τοῦ ἀνθρώπου, πού σχετίζονται πρὸς τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λέξεως (πρὸς + ὤψ). Ἡ ἐτυμολογία αὕτη ὑπενθυμίζει τὴν ἀναφορικότητα καὶ σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἑτερότητα τῶν ἄλλων προσώπων, πρὸς τὸ Σὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν συνανθρώπων, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸν διαλογικὸν χαρακτῆρα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, τὸν ὁποῖον ἰδιαιτέρως ἐξαιροῦν νεώτατα φιλοσοφικὰ συστήματα (λ.χ. τῶν M. Heidegger, K. Jaspers, G. Marcel, M. Buber, F. Ebner).

Τὸ ἀνθρώπινον «πρόσωπον» βλέπει τοὺς ἄλλους καὶ συγχρόνως βλέπεται ἀπὸ αὐτούς, ὅπως διαλεγόμενον ἐμφανίζεται σ' αὐτούς. Ἡ Θεολογία πρέπει νὰ ὑπενθυμίξη, ὅτι τὸ «πρόσωπον» εἶναι ὁ καθρέπτης τῶν ἀτομικῶν σκέψεων, συναισθημάτων, βουλευτικῶν ἀποφάσεων καὶ ἐνεργειῶν, πού μποροῦν νὰ ἐναρμονίζουν τὸν ὑγιᾶ «κοινωνισμόν» πρὸς τὸν «ἀτομισμόν». Μέσα στὴν κοινωνικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηται ἄλλοθι γιὰ νὰ χάνεται ὁ μοναδικὸς καὶ ἀναντικατάστατος χαρακτῆρ τοῦ ἀνθρώπινου ἐγὼ καὶ τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς ποιότητος καὶ εὐθύνης τῆς συγκεκριμένης ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Ἐπομένως εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἐξεζητημένες παρασιωπήσεις ἢ συσκοτίσεις καὶ συχνὰ κατὰ ψιττακίζοντα τρόπον νὰ ἀντιπαρατάσσεται ἡ ἔννοια «πρόσωπον» πρὸς τὴν ἔννοιαν «ἄτομον». Ὁ ἀνθρώπος εἶναι συγχρόνως «πρόσωπον» καὶ «ἄτομον». Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τονίζει ὅτι «οἱ ἅγιοι Πατέρες ὑπόστασιν καὶ πρόσωπον καὶ ἄτομον τὸ αὐτὸ ἐκάλεσαν».

Εἶναι ἀπαράδεκτον νὰ παρασιωπᾶται ἡ καὶ κατ' οὐσίαν νὰ ἀμφισβητηται ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινωνικότης δὲν αἶρει τὸ γεγονός ὅτι ὁ καθένας ἔχει κληθῆ ὡς ἄτομον προσωπικῶς μὲ τὸ ὄνομά του στὴν ἐκκλησιαστικὴν «κοινωνίαν τῶν ἁγίων». Ἡ πίστις καὶ ἡ δι' αὐτῆς ἔνταξις στὴν Ἐκκλησίαν δὲν σημαίνει ἀπόδρασιν ἐκ τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης καὶ προσφυγὴν στὸ γενικόν, ἀνώνυμον καὶ ἀπρόσωπον. Σὲ καμιά ἄλλην περίπτωσιν ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι τόσον αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς του, ὅσον εἶναι, ὅταν αὐτὸς ὡς ἄτομον εἶναι «ἐνώπιος ἐνωπίω» (Ἐξ. λγ', 11), ὅταν στέκεται μπροστὰ στὸν Θεὸ ἢ στὸν ἐξομολόγον ἐκπρόσωπον τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν δύναται νὰ ἀντιπροσωπευθῆ ἀπὸ ἄλλον ἀνθρώπον. Ἡ ζωντανὴ πίστις καὶ προσωπικὴ συμμετοχὴ

στήν μυστηριακὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας προφυλάσσει ἀπὸ τὴν σχηματοποιήσιν, τὴν μαζοποίησιν καὶ τὸν κολλεκτιβισμόν.

Ἡ Θεολογία ἀνανεώνει συνεχῶς τὸ μήνυμά της περὶ τῆς ἐνότητος, μέσα στὴν ποικιλομορφίαν. Ἐπομένως δὲν πρέπει ν' ἀπαιτῆται ἐνιαῖος ἐξωτερικῶς καὶ εἰδολογικῶς χαρακτηρ οὔτε νὰ παραθεωρηθῆται ἢ περιφρονῆται ὁ ἰδιαίτερος ψυχολογικὸς τύπος τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς τονίζεται στὴν Π.Δ., «ὡσπερ οὐχ ὅμοια πρόσωπα προσώποις, οὕτως οὐδὲ αἱ διάνοιαι τῶν ἀνθρώπων» (Παροιμ. κξ', 19).

Ἡ ἐκ μέρους τῆς λειτουργικῆς καὶ μυστηριακῆς ζωῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος παροχὴ πνευματικῆς βοήθειας δὲν γίνεται μαγικῶς καὶ μαζικῶς, ἀλλὰ συναρτᾶται πρὸς τὴν ἀτομικότητα καὶ αὐτοπροαίρετη δεκτικότητα ἐκάστου. Δὲν ἰσοπεδώνει ὡς ὁδοστρωτῆρ τις ψυχοσωματικὲς ἀτομικὲς διαφορῆς. Οἱ βιωματικὲς ἐκφράσεις τῶν λειτουργικῶν κειμένων τῆς Ἐκκλησίας μᾶς κάνουν φανερὸν ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξις καὶ κοινωνία καὶ ἡ ἐκκλησιολογικὴ ταυτότης τῶν πιστῶν δὲν αἴρουν τὴν βεβαιότητα ὅτι «ὁ τῶν ἀνθρώπων ἕκαστος» θὰ κριθῆ ἰδιαιτέρως ὡς ἀτομικότης (ὡς μονάζων, ὡς ἱεράρχης, ὡς πλούσιος, ὡς πένης, ὡς πρεσβύτερος, ὡς νέος, ὡς ἔγγαμος, ὡς παρθένος, ὡς χήρα κ.λπ.) «καὶ λήφεται τὰ κατ' ἀξίαν τῶν πεπραγμένων».

Γιὰ νὰ μὴν ἐκτρέπεται ἡ Θεολογία σὲ «περσοναλιστικὲς» μονομέρειες καὶ ἀκρότητες, πρέπει νὰ λαμβάνη ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή στὰ πλαίσια τῆς Ἀνθρωπολογίας ἀποφεύγει τὴν χρῆσιν τῆς ὑποστατικῆς ἐννοίας τοῦ προσώπου καὶ χρησιμοποιεῖ ἀντ' αὐτῆς κατὰ κανόνα τὴν ἐννοίαν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ στὴν Τριαδολογίαν χρησιμοποιοῦν τὴν λέξιν «πρόσωπον» μὲ ὑποστατικὴν ἐννοίαν, σπανίως τὴν ἀναφέρουν στοὺς τομεῖς τῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς Θεωρίας τῆς μορφώσεως. Προτιμοῦν τὴν λέξιν «ἄνθρωπος».

Σημερινοὶ θεολόγοι περὶ τοῦ «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ» πλασθέντος ἀνθρώπου, ἐκτὸς τῶν λέξεων «πρόσωπον» καὶ «ἄτομον», δὲν διστάζουν νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ ἄλλους ὄρους (λ.χ. «προσωπικότης», «ψυχολογικὸς τύπος», «χαρακτήρ», «ἐγώ»). Πρόκειται γιὰ ἐννοίες ὄχι ἀλληλοαποκλειόμενες ἀλλὰ ἀλληλοπεριχωρούμενες καὶ –ὑπὸ διαφορετικὲς ὀπτικῆς γωνίες– ἀλληλοσυμπληρούμενες. Ἡ θύραθεν καὶ ἐξωχριστιανικὴ ὀρολογία δὲν εἶναι κατὰ σχέσιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ ἀντιχριστιανικὴ καὶ ἀντορθόδοξη. Κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀπ. Παύλου καὶ τοῦ ἁγίου Εἰρηναίου προβαλλομένην «ἀνακεφαλαίωσιν» οὐρανίων καὶ ἐπιγείων, στὰ ἀνακεφαλαιούμενα ἐπιγεια περιλαμβάνονται καὶ οἱ ὑγιεῖς διατυπώσεις τῶν διαφορῶν προσωποκεντρικῶν ἐπιστημῶν. Μὲ τέτοιο πνεῦμα εἶναι δυνατὸν ἡ Θεολογία νὰ ἐντάξῃ στὴν Θεωρίαν τοῦ Χριστιανικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ ἐννοίες καὶ αἰτήματα τῶν

ἀπαλλαγμένων ἀπὸ ἀθεϊστικῆς τάσεως ἐπιστημῶν ἢ θεωριῶν. Ἡ ἔνταξις αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεταί ἀνεπιφυλάκτως ἀπὸ ἄποψιν μορφολογικῆς ἢ εἰδολογικῆς ὀρολογίας, ἐνῶ ἀπὸ ἄποψιν ὕλης ἢ περιεχομένου δύναται νὰ γίνῃ κατόπιν κριτικῆς, κατ' ἐκλογὴν καὶ σὲ μεγάλῃν σχετικῶς ἔκτασιν.

14. Συμβολὴ τῆς Θεολογίας στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διαλόγου

Πρὸς τὴν μνημονευθεῖσαν ἐτυμολογίαν τῆς λέξεως «πρόσωπον» συναρτάται ὁ διαλογικὸς χαρακτῆρ αὐτοῦ, τὸν ὁποῖον ἰδιαίτερος πρέπει νὰ ἀναδείξῃ ἡ Θεολογία καὶ κατὰ τὴν τρίτην χιλιετίαν, προωθώντας, ἀναπτύσσοντας καὶ συνεχῶς ἀναβαθμίζοντας τὸν διάλογον.

Ἐφ' ὅσον τὸ νὰ ζῆ κανεὶς μὲ ἄλλους (τὸ *Mitsein*), κατὰ τὸν M. Heidegger, εἶναι θεμελιῶδες γνῶρισμα τοῦ ἀνθρωπίνου εἶναι· ἐφ' ὅσον κατὰ τὸν K. Jaspers ἡ ἐπικοινωνία (ἢ *Kommunikation*) εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπον ἀναγκαῖον μέσον αὐτοεκφράσεως καὶ «αὐτοανοίγματος» (*Selbsterschließung*), πρᾶγμα, πού μὲ διαφορετικὴν διατύπωσιν τονίζεται καὶ ἀπὸ τὸν Gabriel Marcel· ἐφ' ὅσον, ὅπως τονίζουν ὁ M. Buber, ὁ F. Ebner καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «φιλοσοφίας τῆς γλώσσας» (*Sprachphilosophie*) τὸ αὐτογίνεσθαι τοῦ ἀτομικοῦ ἐγὼ ἐπιτυγχάνεται ὄχι μὲ μονολογικὴν πορείαν ἢ μὲ τὴν σχέσιν του πρὸς ὁποιοδήποτε ἀντικείμενον, ἀλλὰ μὲ τὴν ὁλονὲν ἀνανεουμένην δυναμικὴν προσωπικὴν διαλογικὴν σχέσιν του πρὸς τὸ προσωπικὸν Σὺ, κατανοοῦμεν γιὰτί ὅ,τι εἶναι τὸ νερὸ γιὰ τὸ ψάρι ἢ ὁ ἀέρας γιὰ τὸ πουλί, αὐτὸ εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπον ὁ διὰ τοῦ λόγου πραγματοποιούμενος λανθάνων ἢ φανερός διάλογος.

Ὁ διάλογος αὐτός, –μὲ τὴν βοήθειαν εἴτε τῆς ἄμεσης ἐσωτερικῆς θεάς καὶ τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας, εἴτε τῆς γλώσσας καὶ τῶν ἀκουστικῶν ἢ ὀπτικῶν κυμάνσεων–, δημιουργεῖ τὴν πνευματικὴν ἀλληλοδιείσδυσιν, συνάντησιν καὶ ἀμοιβαίαν «μέθεξιν» τῶν λογικῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα ὡς φορεῖς ἀναντικατάστατης μοναδικότητος συναρτῶνται καὶ ἐπικοινωνοῦν πρὸς ἀλλήλα ὡς πρόσωπα. Τοῦτο ἐξηγεῖ διατι ἡ Ἀνθρωπολογία ἐκλαμβάνεται ἀπὸ μερικὸς ὡς *Θεωρία τοῦ διαλόγου* (*Dialogik*). Ὁ διάλογος θεωρεῖται ὄχι ἀπλῶς ὡς μία ἐκ τῶν μορφῶν ἀνθρωπίνης ἐκφράσεως, ἀλλ' ὡς θεμελιωδεστάτη ὑπαρξιακὴ καὶ ἠθικὴ ἔκφρασις. Ὁ ἀνθρώπος γνωρίζει καλῶτερα τὸν ἑαυτὸν του διὰ τοῦ συνανθρώπου του, μὲ τὸν ὁποῖον συνομιλεῖ. Ὁ διάλογος, ἀκόμη καὶ ὅταν ὀδηγῇ σὲ ἀντιλογίες καὶ διαφωνίες εἶναι καθαρώτερος καθρέπτης αὐτογνωσίας καὶ αὐτοσυνειδησίας παρὰ ὁ αὐτοστοχασμὸς σὲ ἀπομόνωσιν χωρὶς συνδιαλεγόμενα προσωπικά ὄντα.

Ὁ διάλογος αὐτὸς προβάλλεται ἀπὸ τὴν ἐνδοτριαδικὴν διαλογικὴν σχέσιν τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος (Γεν. α', 26· ια', 7 κ.λπ.)· ἀπὸ τὸν Θεόν, πού παρουσιάζεται ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Γραφήν νὰ συνδιαλέγεται μὲ τὸν Διάβολον (Ἰώβ α', 7-12) καὶ ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Κυρίου, πού ὑπονοεῖ, ὅτι ἡ αὐθεντία τοῦ Θεοῦ προϋποθέτει διαλογικὴν σχέσιν ἐπικοινωνίας, καταφασκομένην καὶ ἐλευθέραν ἐξάρτησιν, ἐτοιμότητα πρὸς ἀβίαστη ὑπακοήν στοῦ θεῖον θέλημα ἢ ἀπόκρουσιν αὐτοῦ (Ματθ. ιστ', 24· Μάρκ. η', 34 καὶ Λουκ. θ', 23).

Ἡ Θεολογία ἔχει θεμελιῶδες καθήκον νὰ κατευθύνῃ τὴν μορφολογίαν καὶ δεοντολογίαν τῶν διαλόγων τῆς Ἐκκλησίας, ὑποδεικνύοντας τὴν κατανόησιν τῆς χρησιμοποιομένης γλώσσας καὶ ὀρολογίας μέσα στὰ πλαίσια τῶν συναρτήσεών τους πρὸς τὶς ἐκάστοτε πολιτιστικὲς σχέσεις καὶ πνευματικὲς δομές. Ἡ «Γλωσσολογία», ἡ «Φιλοσοφία τῆς γλώσσας», ἡ θεωρία τοῦ «Στρονκτουραλισμοῦ», ἡ «Σημειολογία» καὶ ἄλλοι συναφεῖς ἐπιστημονικοὶ καὶ φιλοσοφικοὶ κλάδοι ἐπαναλαμβάνουν, ὅτι κατὰ τὶς συζητήσεις μας πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦμε διατυπώσεις σὲ συσχετισμὸν πρὸς τὴν ἐκάστοτε κοινῶς ἀποδεκτὴν βαθυτέραν φύσιν, οὐσίαν καὶ σημασίαν τους.

Ἡ Θεολογία πρέπει κατὰ τὴν χρῆσιν στοὺς διαλόγους τῆς τυπικῆς λογικῆς νὰ ὑποδεικνύῃ τὴν ἀνάγκην ἀποφυγῆς σοφισμάτων ἢ λογικῶν σφαλμάτων, πού συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ μερικοὺς καὶ συχνά, ὡς μὴ ὄφελε, χρησιμοποιοῦνται ἀσυνειδητῶς καὶ ὑπὸ μελῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Κατ' ἐξοχὴν ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία δεόν νὰ τονίξῃ ὅτι ἡ χρῆσις τῆς τυπικῆς λογικῆς ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἔχει τὴ θέσιν της μέσα στὴν ἔμμονη (ἐν + μένειν) καὶ ἐνδοκοσμικὴν περιοχὴν τοῦ διαλόγου, ἀλλ' ὄχι μέσα στὴν ὑπερβατικὴν περιοχὴν τῶν ἀληθειῶν τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως, ἡ ὁποία εἶναι «ἐκτὸς λόγου». Πρὸς τὴν περιοχὴν αὐτὴν συναρτῶνται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἡ «ἀρνητικὴ» ἢ «ἀποφατικὴ θεολογία» (λ.χ. τῶν συγγραμμάτων, πού ἀπεδόθησαν στὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην, ἢ ἐγράφησαν ἀπὸ ἄλλους μυστικοὺς θεολόγους)· ἡ «σύμπτωσις τῶν ἀντιθέσεων» (*coincidentia oppositorum*), τὴν ὁποίαν προέβαλεν ὁ Nicolaus Cusanus· ἡ διδασκαλία τοῦ Τερτυλλιανοῦ γὰρ τὸ ἄτοπον, «ineptum», καὶ «absurdum» τῶν μυστηρίων τῆς πίστεως· ἡ ἄποψις τοῦ Kierkegaard γὰρ τὸ «σκάνδαλον» καὶ τὸ ἀπόλυτον «παράδοξον» τοῦ Χριστιανισμοῦ· οἱ διακηρύξεις τῶν φορέων τῆς λεγομένης «Διαλεκτικῆς Θεολογίας» (K. Barth, E. Brunner, F. Gogarten κ.ἄ.) γὰρ τὴν ἄβυσσον πού χωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος ἀποκαλυπτόμενος παραμένει κρυπτόμενος καὶ ὑπερβατικὸς· ὁ «ἀντινομικὸς χαρακτήρ» μερικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, γὰρ τὸν ὁποῖον ὀμιλοῦν θρησκευοφιλόσοφοι,

ὅπως λ.χ. ὁ Johannes Hessen, καὶ τὸ πρόβλημα τῆς *θεοδικίας*, περὶ τοῦ ὁποίου ἰσχύουν οἱ λόγοι: «Ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ» (Ρωμ. ια', 33) ἢ «Τίς ἔγνω νοῦν Κυρίου ἢ τίς σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο;» (Ρωμ. ια', 34).

Ἐπειτα οἱ θεολόγοι, ὅταν ἀντικρούουν ἐκείνους, ποὺ διαφωνοῦν πρὸς τὴν χριστιανικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν, πρέπει νὰ παρουσιάζουν τίς ἀντιρρήσεις, τίς ἀπόψεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιφρονούντων κατὰ τρόπον εὐσυνείδητον καὶ ἀντικειμενικόν καὶ ὄχι κατὰ τρόπον ἀποσπασματικόν ἢ σοφισματικόν, ποὺ ἐξασφαλίζει εὐκόλον θριαμβολογίαν.

Οἱ θεολόγοι, ποὺ διαμορφώνουν ἓνα διάλογον, ποτέ δὲν πρέπει νὰ ὀδηγοῦνται σὲ σύγχυσιν τῶν ὁρίων τοῦ καταφατισμοῦ καὶ ἀποφατισμοῦ. Ποτέ δὲν πρέπει νὰ γίνεται μετάστασις τοῦ διαλόγου ἀπὸ τὸν ἐνδοκοσμικόν χώρον τοῦ καταφατισμοῦ, ὅπου μόνον εἶναι δυνατὴ ἡ χρῆσις τοῦ λόγου, πρὸς τὴν ὑπερβατικὴν καὶ ἀπρόσιτον στὸν λόγον περιοχὴν τοῦ ἀποφατισμοῦ, ὅπου ἡ μὲν οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι τελείως ἀπροσπέλαστη, τὸ δὲ ὄργανον γιὰ τὴν μέθεξιν τῶν προσιτῶν στὸν ἄνθρωπον καὶ μεθεκτῶν ἀπὸ αὐτὸν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν καὶ γιὰ τὴν θείαν ἔλλαμψιν καὶ προσοικειώσιν τοῦ ἀκτίστου θαβρωεῖου φωτὸς εἶναι ὄχι ὁ «καθαρὸς λόγος», ἀλλ' ἡ ἄμεση ἐσωτερικὴ θεὰ καὶ ἡ βιωματικὴ ἐμπειρία.

Ὁ διάλογος τῶν θεολόγων, ἀκόμη καὶ ὅταν καταφεύγῃ στὸν ἀναγκαῖον πολλὰς φορὲς ἐπιτιμητικὸν ἔλεγχον, εἶναι γεμάτος ἀπὸ ἀγάπην, ἡ ὁποία «πάντα στέγει..., πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει» (Α' Κορ. ιγ', 4-7). Χαρακτηριστικῶς ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος δὲν διστάζει νὰ διακηρύξῃ, ὅτι ὁ διάλογος καὶ μὲ αὐτοὺς τοὺς ἀντιχριστοὺς αἰρετικοὺς πρέπει μὲ κάθε θυσίαν νὰ συνεχίζεται μὲ ἀγάπην, λεπτότητα καὶ ἀβροφροσύνην, ἀκόμη καὶ ἐὰν οἱ αἰρετικοὶ ἀντιδροῦν κατὰ τρόπον ἀπαράδεκτον.

Οἱ θεολόγοι στοὺς παντὸς εἶδους διαλόγους τῶν πρέπει ὄχι μόνον νὰ στηρίζωνται στὴν προσωπικὴν τους προετοιμασίαν, μελέτην καὶ ἐνημέρωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ποτέ δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι «ἐπικατάρτος ὁ ποιῶν τὰ ἔργα Κυρίου ἀμελῶς» (Ἰερ. λα' ἢ μαθ. μη', 10), ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπικαλοῦνται τόσον γι' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους, ὅσον καὶ γιὰ τοὺς συνδιαλεγόμενους μὲ αὐτούς, τὴν φωτιστικὴν ἐνέργειαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον «σοφίαν ἐδίδαξεν, ἀλιεῖς θεολόγους ἀνέδειξεν, ὄλον συγκροτεῖ τὸν θεσμόν τῆς Ἐκκλησίας».

15. Παραδείγματα Διαλογικῆς Θεολογίας

Ἦδη τὰ ἕως τώρα λεχθέντα καθιστοῦν φανερόν ὅτι ὁ διαλογικὸς χαρακτήρ τῆς Θεολογίας εἶναι ἢ πρέπει νὰ εἶναι ἔκδηλος σὲ ὅλους τοὺς θεολογικοὺς κλάδους. Ἄς ἐπιτραπῆ νὰ ὑπομνήσωμεν συνοψίζοντας δειγματοληπτικῶς μερικὰ παραδείγματα:

α) Ἡ Θεολογία διαλέγεται πρωτίστως *με αὐτὴν τὴν ἰδίαν Θείαν Ἀποκάλυψιν*. Χρησιμοποιώντας τὴν ἱστορικοκριτικήν, τὴν ἱστοριογραμματικήν, τὴν μορφοῖστορικήν, τὴν συμβολικήν ἢ ἀλληγορικήν καὶ τὶς ἄλλες ἐξηγητικὰς ἢ ἐρμηνευτικὰς μεθόδους, προσπαθεῖ νὰ εἰσδύσῃ ὄλο καὶ βαθύτερα στὸ νόημα τῶν ἀνθρωποπαθῶν καὶ συμβολικῶν διατυπώσεων τῆς θείας ἀληθείας καὶ νὰ συλλάβῃ τὸ μήνυμά της στὸ ἐκάστοτε παρόν. Τόσον γιὰ τὸν ἀριστοτελίζοντα, ὅσον καὶ γιὰ τὸν πλατωνίζοντα ἢ αὐγουστινίζοντα τρόπον τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ ἰσχύει ἡ διάστασις τοῦ δυναμικοῦ, ποῦ εἶναι δυνατὸν νὰ ὀδηγήσῃ σὲ νέες θετικὰς ἢ ἀρνητικὰς λεκτικὰς διατυπώσεις ἢ νὰ κατανοήσῃ ἄλλες ἐκφράσεις σὲ διαφορετικὸν πνευματικὸν ὀρίζοντα καὶ σὲ διαφορετικὰς ἱστορικὰς ἢ πολιτιστικὰς ἢ γλωσσικὰς συναρτήσεις. Εἶναι αὐτονόητον ὅτι οἱ διατυπώσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἀποτελοῦν τὸν ἀναλλοίωτον κεντρικὸν πυρῆνα παντὸς νέου ἐκφραστικοῦ ἐποικοδομήματος.

β) *Γιὰ ζητήματα κανονικῆς εὐταξίας καὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως*, ὅπως καὶ γιὰ τὴν συμμετοχὴν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας σὲ δημοκρατικὰς διαδικασίαις ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν ἐπισκόπων, ἀπαιτεῖται συνεχὴς αὐτοκριτικὴ καὶ ἐνδοεκκλησιαστικὸς διάλογος, γιὰ νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ *consensus Ecclesiae*, ἡ ἐν ἀγάπῃ ἐνότης τοῦ ὅλου σώματος τῆς Ἐκκλησίας.

γ) Ἡ Θεολογία πρέπει νὰ τονίξῃ, ὅτι στὸ ἤδη μνημονευθὲν μορφωτικὸν (κατηχητικὸν, παιδαγωγικὸν, κηρυκτικὸν, ποιμαντικὸν καὶ συμβουλευτικὸν) ἔργον τῆς Ἐκκλησίας πρέπει νὰ ἔχῃ ἔκδηλον ἐξωτερικῶς ἢ ἐνδιάθετον διαλογικὸν χαρακτήρα καὶ διαλεκτικὰς διαδικασίαις, χρησιμοποιώντας ὅλες τὶς μορφὰς τῆς ἐπικοινωνίας (κήρυγμα μὲ προσωπικὸν χαρακτήρα, διαλογικὴν ἢ ἐρωτηματικὴν ἢ σωκρατικὴν μορφήν διδασκαλίας, «ντιμπέιτ», συζήτησιν «στρογγυλῆς τραπέζης», ραδιοφωνικὰς ἢ τηλεοπτικὰς ἐκπομπὰς, συνεργασίαις στὶς ἐφημερίδες, στὰ περιοδικὰ, στὸ Διαδίκτυον-Internet κ.λπ.). Ἡ Θεολογία στήν καθ' ὅλου Θεωρίαν τοῦ μορφωτικοῦ τῆς ἔργου πρέπει νὰ προβάλῃ τὴν δεοντολογίαν καὶ τὰ εἰδολογικὰ γνωρίσματα διαφόρων μορφῶν σαφοῦς ἢ λανθάνοντος καὶ ἐνδιαθέτου διαλόγου ἀπὸ τὸν σωκρατικὸν (πλατωνικὸν) ἕως τὸν λουκιάνειον, ἀπὸ τὸν φιλολογικὸν ἕως τὸν φιλοσοφικὸν, ἀπὸ τὸν παραινετικὸν καὶ συμβουλευτικὸν ἕως τὸν πολεμικὸν ἢ ἀντιρρητικὸν ἢ ἀμυντικὸν ἢ ἀπολογητικὸν, ἀπὸ τὸν παιδαγωγικὸν, διδακτικὸν ἢ

διαφωτιστικὸν ἕως τὸν ψυχαναλυτικὸν ἢ διερευνητικὸν ἢ διαγνωστικὸν, ἀπὸ τὸν ἐλεγκτικὸν ἕως τὸν ἐπιτιμητικὸν, ἀπὸ τὸν παραμυθητικὸν ἕως τὸν πάντοτε ψυχοθεραπευτικὸν.

16. Ἡ Χριστιανικὴ Ἀπολογητικὴ

Πολὺ γνωστὸς εἶναι ὁ διαλογικὸς χαρακτῆρ τῆς Χριστιανικῆς Ἀπολογητικῆς, ἢ χρησιμότης τῆς ὁποίας ἀναγνωρίζεται καὶ πάλιν ἐκ νέου. Μετὰ τὴν ἐπὶ ἓνα χρονικὸν διάστημα ὑποτίμησιν ἢ καὶ περιφρόνησιν αὐτῆς ἕνεκα τῶν παλαιότερων σχολαστικοῦ τύπου καταχρήσεών της, σήμερα ἀκόμη καὶ προτεστάντες ὁμιλοῦν γιὰ «Ἀπολογητικὴν τῆς Ἀπολογητικῆς», συσχετίζοντες αὐτὴν καὶ πρὸς τὴν *Φιλοσοφίαν τῆς Θρησκείας*.

Ἐφ' ὅσον ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία ἐναρμονίζει καταφατικὸν καὶ ἀποφατικὸν χαρακτῆρα, εἶναι ἄδικον νὰ κατηγοροῦνται ὡς σχολαστικίζοντες ἀρνητῆς τοῦ ὀρθοδόξου πνεύματος ὅσοι, στηριζόμενοι στὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ στὸ παράδειγμα τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ὑπερασπίζονται τὶς χριστιανικῆς ἀλήθειες στὶς ἱστορικῆς ἢ πολιτιστικῆς συναρτήσεις τους (λ.χ. τὸ γεγονός τῆς ἐκ νεκρῶν Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἢ τὴν σημασίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ γιὰ τὴν δημιουργίαν ὑγιοῦς πολιτισμοῦ), εἴτε ἐπικαλοῦνται τὴν μαρτυρίαν φυσικῶν ἢ ἀστρονόμων ἢ βιολόγων ἢ ἱατρῶν ἢ ψυχολόγων κ.λπ., ὄχι γιὰ νὰ εἰσδύσουν λογικῶς στὸ ἀπροσπέλαστον «ὑπὲρ λόγον» μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος ἢ τοῦ προαιωνίου σχεδιασμοῦ τοῦ «*χρόνοι αἰωνίοις σεσιγημένον*» (Ρωμ. ιστ', 25) μυστηρίου τῆς Θείας Οἰκονομίας, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀντικρούσουν τοὺς «*παρὰ λόγον*» ἰσχυρισμοὺς τῶν πολεμίων τῆς πίστεως ἢ γιὰ νὰ ἐπαναλάβουν τὴν ὄχι «*παρὰ λόγον*», ἀλλὰ «*κατὰ λόγον*» ἀλήθειαν ὅτι «*οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ*» (Ψαλμ. ιη', 1) ἢ ὅτι «*τὰ ἀόρατα Αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται* (= βλέπονται σαφῶς μὲ νοητικὴν ἐνόρασιν), *ἢ τε αἰδίου αὐτοῦ δυναμὶς καὶ θεότης*» (Ρωμ. α', 20) ἢ ὅτι «*πᾶς οἶκος κατασκευάζεται ὑπὸ τινος, ὁ δὲ τὰ πάντα κατασκευάσας Θεός*» (Ἐβρ. γ', 4).

γ) Κρίνομεν ἐπίσης σκόπιμον νὰ σημειώσωμεν ὅτι οἱ ἀσχολούμενοι γενικῶς μὲ πτυχεῖς τῆς Ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας δὲν πρέπει νὰ περιορίζωνται σὲ φαινομενολογικὴν παρουσίαν αὐτῶν διὰ χρῆσεως μόνον τῆς ἱστορικοφιλολογικῆς καὶ ἱστορικοαρχαιολογικῆς ἐρευνητικῆς μεθόδου καὶ σὲ συσσώρευσιν εὐκαιρῶς-ἀκαιρῶς ἀσχέτου ἐπουσιῶδους ὕλικου, ἀλλὰ πρέπει, –ὡς εὐτυχῶς συμβαίνει σήμερα σὲ πολλές, ἀλλ' ὄχι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις–, νὰ συμπληρῶνουν τὶς δύο αὐτῆς μεθόδους μὲ

τὴν κριτικὴν ἱστορικογενετικὴν μέθοδον. Ἔτσι οἱ μελετώμενες ἐκδηλώσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας δὲν θὰ παρουσιάζωνται ὡς μεμονωμένα καὶ ἀνθαίρετα δημιουργήματα, ἀλλ' ὡς ἔκφανσις συμπλέγματος καὶ ὡς κρίκος ἀλυσίδας γεγονότων καὶ ἰδεῶν καὶ γέννημα προϋπαρχόντων ἱστορικῶν δεδομένων. Ἀληθῶς ἀποτελεῖ πνευματικὸν θέλγητρον ἢ ἀνακάλυψις τῆς γενεσιουργοῦ αἰτίας τῶν ἱστορικῶν φαινομένων καὶ ἡ ἐπισήμανσις τοῦ μίτου τῆς πραγματικῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Ἡ προσεκτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς γενετικῆς ἱστορικῆς μεθόδου προφυλάσσει ἐκ τοῦ νὰ συγχέωμεν ἀναπόδεικτες ὑποθέσεις πρὸς ἐξακριβωμένα πορίσματα καὶ συμπεράσματα.

17. Διορθόδοξοι, Διεκκλησιαστικοὶ καὶ Διαθρησκειακοὶ Οἰκουμενικοὶ Διάλογοι

Εἶναι περιττὸν νὰ ποῦμε, ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία πρέπει νὰ ἐμφυχῶνῃ τοὺς *Διορθοδόξους διαλόγους*, οἱ ὅποιοι ὑποβοηθοῦν τὴν ἀλληλογνωριμίαν τῶν Ὁρθοδόξων, τὴν ἀνάπτυξιν ἀδελφικῶν σχέσεων μεταξύ τους καὶ τὴν ἐδραίωσιν τῆς πανορθόδοξου ἐνότητος διὰ τῆς συμμετοχῆς στὴν ἰδίαν εὐχαριστιακὴν τράπεζαν. Ἡ Θεολογία ὑποβοηθεῖ τὴν κατανόησιν τῆς ἐνότητος αὐτῆς μέσα στὴν τυχὸν ποικιλομορφίαν τῶν τοπικῶν ἰδιομορφιῶν καὶ παραδόσεων, οἱ ὁποῖες ὡς ἀπλῶς μορφολογικῆς δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἄλλοθι γιὰ δογματικὰ παρεκκλίσεις καὶ πτώσεις στὴν αἵρεσιν. Ἡ Θεολογία πρέπει νὰ βοηθήσῃ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες νὰ εἶναι συνενωμένους πνευματικῶς μετὰ τὸ πρωτόθρονον μέσα στὴν Ὁρθόδοξίαν σεπτὸν Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζουν ἐνωμένους τὴν σημερινὴν πλημμυρίδα τῶν αἱρέσεων καὶ κακοδοξιῶν καὶ νὰ διεξάγουν συντονισμένον καὶ νικηφόρον ἀντιαιρετικὸν ἀγῶνα.

Σημαντικὸς εἶναι ὁ ρόλος τῆς Ὁρθόδοξης Ἑλληνικῆς Θεολογίας στοὺς *Διεκκλησιαστικούς-Οἰκουμενικούς διαλόγους*. Οἱ ἐναντίον τῶν διαλόγων αὐτῶν ἀντιρροήσεις τῶν φο(υ)νταμενταλιστῶν δὲν ἔπεισαν τὴν πανορθόδοξον συνείδησιν νὰ κάμῃ δεκτὸν τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι *a priori* καὶ ἐξ ἐπόψεως ἀρχῆς πρέπει νὰ ἀποκρούεται ὁ Οἰκουμενικός-Διεκκλησιαστικός διάλογος ὡς συνεργασία καὶ συμφυρισμὸς μετὰ κακοδόξους καὶ αἰρετικούς. Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς σημαίνει προφανῆ χρῆσιν τοῦ λογικοῦ σφάλματος τῆς λήψεως τοῦ ζητουμένου. Πολλὲς φορὲς ἔχομεν τονίσει ὅτι ἡ ἐννοια τοῦ Οἰκουμενισμοῦ προϋποθέτει ἀκριβῶς ἐπαφὴν μετὰ ἑτεροδόξους ἢ αἰρετικούς. Ἐὰν δὲν ὑπῆρχε κακοδοξία, τότε ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανούς θὰ ὑπῆρχεν ἐνότης καὶ ἐπομένως ὁ οἰκουμενικὸς διάλογος, πού ἀποβλέπει στὴν ἀποκατάστασιν τῆς

μη ὑπαρχούσης ἐνότητας, θὰ ἦταν περιττός. Ὅπως θὰ ἦταν παράλογον νὰ ἰσχυρισθῆ κανεὶς, πὼς πρέπει νὰ καταπολεμηθῆ ἡ Ἰατρικὴ, διότι προϋποθέτει ἐπαφὴν μὲ ἀσθενεῖς, ἀκόμη καὶ μὲ πάσχοντες ἀπὸ μεταδοτικὰ νοσήματα, ἔτσι εἶναι παράλογος ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς διάλογος αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν εἶναι ἀπαράδεκτος, διότι προϋποθέτει ἐπαφὴν μὲ κακοδόξους. Ἀκριβῶς ἡ ὑπαρξίς αὐτῶν καὶ τῶν σχισμάτων καθιστᾶ ἀναγκαῖον τὸν Οἰκουμενισμόν πρὸς ἀναζήτησιν καὶ ἐξεύρεσιν τρόπων τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἐνότητας καὶ τῆς γεφυρώσεως τῶν χασμάτων.

Οἱ δικαιολογημένες αἰτιάσεις ἐναντίον λαθῶν, καταχρήσεων καὶ τυχόν ἐκδηλώσεων κακοπιστίας στὴν α ἢ β ἐπὶ μέρους συγκεκριμένην μορφήν τῶν οἰκουμενικῶν ἐπαφῶν ποτὲ δὲν πρέπει νὰ στρέφονται ἐναντίον τοῦ Διεκκλησιαστικοῦ διαλόγου αὐτοῦ καθ' ἑαυτόν. Ἡ καταπολέμησις τῆς καταχρήσεως τοῦ μέρους δὲν αἶρει τὴν χρῆσιν τοῦ ὄλου. Τὸ ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία, περιφρουροῦσα τὴν ἀξιοπρέπειάν της, ἀναγκάζεται νὰ καταγγέλλῃ ἢ νὰ διακόπτῃ καὶ ἐγκαταλείπῃ ἢ μὲ ἐπιφυλάξεις, σκεπτικισμόν καὶ διαχωρισμόν τῆς θέσεώς της νὰ συνεχίξῃ τὸν διάλογον μὲ τοὺτους ἢ ἐκείνους τοὺς ἑτεροδόξους, αὐτὸ δὲν αἶρει τὸ γεγονός ὅτι οἱ καλοπροαίρετοι ἐπίσημοι ἢ καὶ ἀνεπίσημοι οἰκουμενικοὶ διάλογοι θὰ κατακτοῦν ὅλον ἐν καὶ περισσότερον ἔδαφος. Ἡ Θεολογία πρέπει νὰ προετοιμάσῃ τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐνότητας τῶν Χριστιανῶν.

Ἡ Οἰκουμενικὴ Θεολογία δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόνον ἓνας ἐπὶ μέρους κλάδος τῆς Θεολογίας, ἀλλὰ οὐσιώδης διάστασις ὄλων τῶν ἐπὶ μέρους κλάδων αὐτῆς (λ.χ. τῆς Ἑρμηνείας τῆς Βίβλου, τῆς Πατρολογίας, τῆς Λειτουργικῆς, τῆς Δογματικῆς, τῆς Ἠθικῆς, τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, τῆς Ποιμαντικῆς). Ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία δὲν ἀποκλείει «πλουραλισμόν» θεολογικῶν διατυπώσεων, πού δὲν θίγουν τὶς δογματικὲς ἀληθείες καὶ δὲν αἶρουν τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως, ἀλλ' ὁ «πλουραλισμός» αὐτὸς δὲν πρέπει νὰ ἐκφυλίζεται εἰς συγκόλλησιν ἀσυμβιβάστων ἀντιθέσεων. Ἡ Ὁρθοδοξία ἀποκρούει σταθερῶς τὸν ψευδῆ εἰρηνισμόν, τὸν ὁμολογιακὸν συγκρητισμόν, τὸν δογματικὸν «μυνημαλισμόν», τὴν σχετικοποίησιν τῆς ὀρθοδόξου ἀληθείας καὶ τὴν παραδοχὴν τῆς ἀρχῆς τῆς «περιεκτικότητος» (comprehensiveness) ἢ τῆς «θεωρίας τῶν κλάδων» (branchtheory) ἢ τῆς «*Tropenlehre*» τοῦ Zinzendorf, ἢ ὅποια θεωρεῖ τὶς διάφορες Ἐκκλησίες καὶ χριστιανικὲς ὁμολογίες ὡς «*Tropen*», δηλ. ὡς συγκεκριμέναις ἱστορικῆς ἐκφράσεις τῆς μιᾶς ἀληθινῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία πρέπει νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ γνωστὸν ἰδεῶδες: «*In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas*». Ἐπομένως οἱ οἰκουμενικοὶ διάλογοι πρέπει νὰ γίνονται σὲ ἀτμόσφαιραν ἀγάπης, τὴν ὅποιαν ὑπεδείκνυε καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσό-

στομος, όταν ἔλεγε: «*Μὴ τοίνυν πρὸς ἐκείνους (= τοὺς αἰρετικούς) ἀγριάζωμεν, μηδὲ θυμὸν προβαλλόμεθα, ἀλλὰ μετὰ ἐπιεικείας αὐτοῖς διαλεγόμεθα· οὐδὲν γὰρ ἐπιεικείας καὶ πραότητος ἰσχυρότερον*» (Migne Ἑ.Π. 48, 708). «*Χεῖρα αὐτοῖς ὀρέξωμεν (= τείνωμεν) μετὰ πολλῆς ἐπιεικείας πρὸς αὐτοὺς διαλεγόμενοι*» (Migne Ἑ.Π. 73, 72). Ἐὰν τέτοια στάσις ἐπιβάλλεται ἔναντι αἰρετικῶν, πού ἤρνούντο τὴν θεότητα τοῦ Κυρίου, πολὺ περισσότερον ἐπιβάλλεται μεγαλύτερη ἀγάπη στοὺς διαλόγους μὲ ἑτεροδόξους Χριστιανούς, γιὰ τοὺς ὁποίους ἰσχύουν οἱ λόγοι: «*Πάν πνεῦμα, ὃ ὁμολογεῖ Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα, ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστίν*» (Α' Ἰωάν. δ', 2). Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἰσχύουν πολὺ περισσότερον γιὰ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἢ ὁποία, –ἐὰν ἀναθεωρήσῃ ἐμπράκτως τὶς ἀπόψεις τῆς περὶ παπικοῦ πρωτείου–, θὰ ἔχη κοινὰ μὲ τὴν Ὁρθοδοξίαν ὅλα σχεδὸν τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα καὶ μόνον στὰ ἐπουσιώδη θὰ ἔχη διαφορετικές μορφές ἐκφράσεως, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι νόμιμες καὶ ὄχι ἀντίθετες πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν.

Ἡ ἰδία ἀγάπη πρέπει νὰ διακρίνῃ καὶ τοὺς *Διαθρησκειακοὺς διαλόγους*, στοὺς ὁποίους ὁμως πρέπει ἄφ' ἑνὸς νὰ ἀποφευχθῇ ἐπιμελῶς ὁ θρησκευτικὸς μονισμὸς καὶ ἄφ' ἑτέρου νὰ προβληθῇ ἡ «ἀνοχή» καὶ ἡ «*παραδοχὴ τῆς ἑτερότητος τῶν ἄλλων*» χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνῃ συγκρητισμὸν. Ἡ ἰσοπεδωτικὴ γιὰ τὶς θρησκείες ἄποψις εἶναι ἀσυμβίβαστη πρὸς τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν, ἢ ὁποία οὐδέποτε εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνεχθῇ τὴν ἄρνησιν ἢ ἔστω τὴν ἀποσιώπησιν τοῦ ἀποκλειστικοῦ Τριαδοκεντρικοῦ καὶ Χριστοκεντρικοῦ χαρακτήρος τοῦ Χριστιανισμοῦ.

18. Ἡ «Σκύλλα» καὶ ἡ «Χάρυβδις» τῆς «παγκοσμιοποιήσεως» καὶ τῆς «νέας ἐποχῆς»

Μὲ ἐντατικούς ρυθμούς στὰ πλαίσια τῆς κινήσεως τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν δημοσιεύονται ὀγκώδη θεολογικὰ κείμενα ὄχι ἀκραιφνῶς ἐπιστημονικοῦ, ἀλλὰ κηρυγματικοῦ χαρακτήρος, πού ἀποφεύγουν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς διαφορὲς μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ κρίσιμα οὐσιώδη διεκκλησιαστικὰ προβλήματα, διότι ἀπλουστάτα τὰ κείμενα αὐτὰ ἀσχολοῦνται μὲ ἐπουσιώδη θέματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἀπάντησις εἶναι αὐτονόητη. Ἔτσι στὰ διάφορα Προγράμματα τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν γίνονται κατὰ κανόνα ἀποκλίσεις ἐκ τῶν οὐσιωδῶν θεμάτων καὶ συνεχεῖς λοξοδρομήσεις ἐπὶ πολλὰ ἔτη μὲ ἐξέτασιν τῶν ἰδίων θεμάτων, πού χωρὶς θετικὰ πρακτικὰ συμπεράσματα ὀδηγοῦν τὶς ἀέναες συζητήσεις στὸ

ἄπειρον. Γι' αὐτὸ ὁ ὀμίλων (γράφων), ἀναφερόμενος στὸ Πρόγραμμα ἐργασιῶν τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν, τόσον στὸ «Πέμπτον Παγκόσμιον Συνέδριον Πίστεως καὶ Τάξεως» (Fifth World Conference on Faith and Order, 3-14 Αὐγούστου 1993 στὴν πόλι Santiago de Compostela τῆς Ἰσπανίας), ὅσον καὶ εἰς ἐτησίαν συνέλευσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς «Faith and Order Standing Commission» (3-11 Ἰανουαρίου 1994, πλησίον Λωζάνης Ἑλβετίας), τὴν μὲν πρώτην φορὰν ἐτόνισε, τὴν δὲ δεύτερη υπέμνησεν ἐπαναλαμβάνοντας τὰ ἑξῆς: «Τὸ προτεινόμενον Πρόγραμμα Μελετῶν φέρει στὴ μνήμη μου τὸν ὀμώνυμον ἥρωα τοῦ ἔργου "Peer Gynt" (Πέερ-Γκύντ) τοῦ Ibsen... Ὁ Πέερ Γκύντ ἀπέφευγε νὰ ἀντιμετωπίσῃ κατὰ μέτωπον τὰ δύσκολα προβλήματα τῆς ζωῆς, διότι ἦταν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Bøigen (Μπέϊγκεν), δηλαδὴ τῆς ἀφηρημένης προσωποποιήσεως τοῦ πνεύματος τοῦ συμβιβασμοῦ. Ὄταν ὁ Peer Gynt ἐπρόκειτο νὰ ἀντιμετωπίσῃ δύσκολον πρόβλημα ἢ ἐμπόδιον καὶ νὰ λάβῃ μίαν ἀπόφασιν, τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ψιθυρίζε: "Κάμε τὸν γύρο, δηλ. νὰ ξεφύγῃς μὲ κυκλοτερῆ κίνησιν, νὰ ἀποφύγῃς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐμποδίου"».

Πρέπει λοιπὸν οἱ ὀρθόδοξοι θεολόγοι, ποὺ συμμετέχουν στοὺς οἰκουμενικοὺς διαλόγους, νὰ ἀποφεύγουν τὶς πρὸς χάριν τῆς οἰκουμενικῆς διπλωματίας λοξοδρομήσεις καὶ κυκλοτερεῖς κινήσεις καὶ νὰ ἐπιδιώκουν τὴν ἀντιμετώπισιν κρισίμων προβλημάτων τῶν διεκκλησιαστικῶν σχέσεων, γιὰ νὰ μὴ ἐκφυλίζωνται οἱ οἰκουμενικὲς συναντήσεις σὲ οἰκουμενικὸν τουρισμὸν, ποὺ συνδέεται μὲ ἐνασχόλησιν περὶ ἐπουσιώδη – ὄχι κεντρομόλα, ἀλλὰ κεντρόφυγα – προγράμματα μελετῶν σεμιναριακοῦ χαρακτῆρος. Πρέπει μελλοντικῶς νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἀπὸ τὴν Θεολογίαν μία «Σκύλλα» καὶ μία «Χάρυβδις», ἢ «Σκύλλα» μᾶς στατικῆς θεολογικῆς ἄκαρτης ἐπικοινωνίας καὶ ἐνὸς στυγνοῦ προτεσταντικοῦ οἰκουμενικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καὶ ἢ «Χάρυβδις» τοῦ ἐνδοτισμοῦ καὶ συμβιβασμοῦ, τοῦ «*συσχηματίζεσθαι τῷ αἰῶνι τούτῳ*» (Ρωμ. ιβ', 2· πρβλ. Α' Πέτρ. α', 14).

Οἱ κίνδυνοι αὐτοί, ποὺ ἔλλοχευον ἰδιαιτέρως σήμερα στὶς ἐπιδιώξεις τῆς λεγομένης «*παγκοσμιοποιήσεως*» καὶ τῆς «*νέας ἐποχῆς*», εἶναι πλέον ἀπειλητικοὶ στὰ πλαίσια τῶν Διαθρησκειακῶν διαλόγων καὶ τῆς Θεωρίας τῆς Ἱεραποστολῆς, ὅπου πρέπει ν' ἀντιμετωπισθῇ ἢ πρόκλησις μᾶς –τρόπον τινά– πνευματικῆς «οἰκολογίας». Ἡ ὅλη Θεολογία, ἀποφεύγοντας τὸν κίνδυνον ὀποιοῦδήποτε θεολογικοῦ μονισμοῦ, πρέπει νὰ διαμορφώνεται δυναμικὰ μὲ συνετὴν *inculturation*, μὲ μορφολογικὴν προσαρμογὴν στὸν ἐκάστοτε οἶκον τοῦ πολυπολιτισμικοῦ περιβάλλοντος τῶν λαῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους ὀφείλει νὰ ἐνεργοποιήσῃ τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν. Ἡ ἀποκάλυψις αὐτὴ πρέπει νὰ ἐγκεντρίζεται ὡς «*καλλιέλαιος*» στὴν «*ἀγριέλαιον*» μὲ τὴν σύνδεσιν

τῶν ἰδιοτυπιῶν καὶ γενοτυπικῶν διαφοροποιήσεων τῶν τοπικῶν παραδόσεων μὲ τὰ θεοδώρητα καὶ μὴ ἀντιτιθέμενα στὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἀλλ' ὁμογενῆ πρὸς τὰ αἰτήματα αὐτοῦ, στοιχεῖα ὑποσυνειδητῶν σὲ κάθε ἄνθρωπον ἀναμνήσεων, οἱ ὁποῖες ἔχουν τὶς βαθιεῖς ρίζες τους στὴν λεγομένην Πρωτοαποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ στοὺς Πρωτοπλάστους, μὲ τὴν ὁποῖαν συναρτῶνται ἔμφυτοι ἀρχέτυποι τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ποὺ συντελοῦν στὴν συμμετοχὴν στὸν θεῖον Λόγον τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ὁ ὁποῖος ὡς «σπέρμα» ἐκείνου εἶναι «λόγος σπερματικός» (Ἰουστίνος). Ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία στοὺς διαθρησκειακοὺς διαλόγους πρέπει νὰ ἀναζητῆ σημεῖα ἐπαφῆς στὴν «*animam*» τῶν ἀνθρώπων, ἢ ὁποῖα, καθὼς ἔχει δημιουργηθῆ «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ, εἶναι, κατὰ τὸν Τερτυλλιανόν, «*naturaliter christiana*».

Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα ὠδήγησαν στὸ νὰ γίνεταί σήμερα λόγος γιὰ τοπικὴν κατὰ πολιτιστικὰς περιφέρειες *regional theology* ἢ γιὰ *contextual theology*, δηλαδή γιὰ θεολογίαν τοῦ *context*, τῆς κοινωνικοπολιτιστικῆς συναφείας, γιὰ *theologiam in loco*, γιὰ *ἀφρικανικὴν θεολογίαν*, γιὰ *λατινοαφρικανικὴν θεολογίαν*, γιὰ *θεολογίαν τῆς ἀπελευθερώσεως* ἀπὸ τὶς καταπιεστικὰς οικονομικοκοινωνικὰς δομὰς τοῦ περιβάλλοντος. Μερικοὶ ξένοι θεολόγοι δὲν διστάζουν νὰ προβάλλουν καὶ αἰτήματα γιὰ ἰσλαμοποίησιν ἢ ἰουδαιοποίησιν ἢ χινδουῖσμοποίησιν ἢ βουδισμοποίησιν τῆς Θεολογίας. Ἐπομένως ἡ Ὁρθόδοξη Ἑλληνικὴ Θεολογία, μέσα στὰ πλαίσια τῶν κατ' ἀρχὴν θεμιτῶν καὶ ἐπιθυμητῶν ὑπὸ ὠρισμένες προϋποθέσεις διαθρησκειακῶν διαλόγων, πρέπει μὲ ἐπαγρύπνησιν νὰ ἔχη τὴν ἐτοιμότητα νὰ ἀποκρούῃ τὴν Χάρυβδιν τῶν κινδύνων, οἱ ὁποῖοι δημιουργοῦνται ἐκ τῆς παγκοσμιοποιήσεως, ἐκ τῆς ἀναζωπυρήσεως φανατικῶν κύκλων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἐκ τῆς εἰσβολῆς στὴν Εὐρώπην τοῦ Ἰσλαμισμοῦ καὶ τοῦ Βουδισμοῦ, ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς «*νέας ἐποχῆς*».

Τὸ πνεῦμα τῆς ἀγάπης καὶ ἀνοχῆς, ποὺ πρέπει νὰ ἐμψυχῶνι τοὺς διαθρησκειακοὺς διαλόγους, δὲν αἶρει οὔτε πρέπει νὰ αἶρη τὸ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ πίστις δὲν ἀνέχεται συμβιβασμούς. «*Fides nihil, caritas omnia tolerat*» (= ἀνέχεται). Στὴν μεσαιωνικὴν αὐτὴν ρῆσιν ἐκφράζεται ὁ χρυσοῦς κανὼν καὶ τὸ ἀληθὲς βεληνεκὲς τῶν διαθρησκειακῶν διαλόγων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀποκλείουν τὶς προσπάθειες πρὸς ἀναζωπύρησιν καὶ ἀναβάθμισιν τῆς –μακρὰν παντὸς προσηλυτισμοῦ καὶ ἐξαναγκασμοῦ– Ὁρθοδόξου Ἐξωτερικῆς Ἱεραποστολῆς, ἢ ὁποῖα ἀποβλέπει στὸ νὰ κάνουν οἱ προσελκυόμενοι χρῆσιν τοῦ ἀνθρωπίνου δικαιώματος τοῦ ἐλευθέρου αὐτοπροσδιορισμοῦ, γιὰ νὰ ἐπαναλάβουν μαζί μὲ τὸν Ἀπόστολον Θωμᾶν «Ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου!» (Ἰω. κ, 29).

19. Παραδείγματα διαλογικής σχέσεως της Θεολογίας πρός διαφόρους επιστημονικούς και φιλοσοφικούς κλάδους

Ὁ ἐκκλησιαστικός χαρακτήρ τῆς Θεολογίας σημαίνει ἔξοδόν τῆς ἀπὸ κάθε στατικότητας καὶ ἀπολίθωσιν, διότι προϋποθέτει δυναμικὴν ἀντιπαράθεσιν πρὸς τὶς ἐκάστοτε ἱστορικὲς χωροχρονικὲς συνθήκας καὶ πολιτισμικὲς καταστάσεις. Ἡ Θεολογία ἐπισημαίνει ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Σωτῆρος, ποῦ σήμανε τὴν εἰσβολὴν τοῦ θεοῦ καὶ τῆς αἰωνιότητος μέσα στὸν χρόνον καὶ στὶς γῆινες, ἐνδοκοσμικὲς καὶ ἱστορικὲς σχέσεις, εἶναι ἡ κινητήρια δύναμις ὁλόκληρης τῆς Ἰστορίας. Ἔτσι ἡ Θεολογία καθιστᾷ φανερὴ τὴν ἀλήθειαν τῆς εὐστοχῆς διατυπώσεως τοῦ Ἐγγέλου, κατὰ τὴν ὁποίαν *«ὅλη ἡ Ἰστορία κατευθύνεται πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ προέρχεται ἀπὸ αὐτόν· ἡ ἐμφάνισις τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ ἄξονας τῆς παγκόσμιας ἱστορίας»*. Διὰ τοῦ Χριστοῦ συντελέσθη καὶ ἔξακολουθεῖ νὰ πραγματοποιηθῆται ἡ συνάντησις τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, τοῦ ἀπολύτου καὶ τοῦ σχετικοῦ, τοῦ αἰωνίου καὶ τοῦ παροδικοῦ, τοῦ μεταφυσικοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ, τοῦ ὑπερβατικοῦ καὶ τοῦ ἐμπειρικοῦ. Ἡ Θεολογία δείχνει ἢ πρέπει νὰ δείχνῃ τὴν μυστικὴν πύλην, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀντικρύζομεν τὴν «ὀγδόην ἡμέραν» τῆς δημιουργίας. Ἔτσι ἡ προβολὴ τῆς Χριστοκεντρικῆς ἐσχατολικῆς ἐλπίδος καὶ διαστάσεως πρέπει νὰ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς Θεολογίας.

Τὸ ὅτι ἡ Θεολογία προϋποθέτει πίστιν καὶ βιωματικὴν ἐμπειρίαν δὲν ἐμποδίζει τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ γνωστικοῦ-ἐπιστημονικοῦ στοιχείου, δοθέντος ὅτι ἡ Ἐπιστημολογία σήμερα ὁλονὲν καὶ περισσότερον κατανοεῖ ὅτι τὸ αἷτημα γιὰ ἀπουσίαν προϋποθέσεων στὴν Ἐπιστήμην εἶναι ψευδαἰσθησις καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐπιστημονικὸς στοχασμὸς τελείως ἀπροϋπόθετος, χωρὶς προϋποθέσεις καὶ χωρὶς ὠρισμένους a priori ἀρχές (principia).

Ἡ Θεολογία ἔχει ἀπὸ ἄποψιν ἐπιστημολογικὴν ὅλα τὰ εἰδολογικὰ γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν οἱ ἐπὶ μέρος ἐπιστῆμες, ἐνῶ ἀπὸ ἄποψιν ὀριζοντίας διαστάσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἔχει ἔκτασιν καὶ εὐρύτητα ἀνάλογη πρὸς τὴν τῆς Φιλοσοφίας. Μάλιστα ὑπερακοντίζει αὐτὴν ἀναμφιβόλως στὴν κατακόρυφον κατεύθυνσιν, διότι ὡς εὐστόχως ἔλεγεν ὁ ποιητὴς Geibel, *«τὸ τέρμα τῆς Φιλοσοφίας εἶναι νὰ γνωρίζωμεν ὅτι πρέπει νὰ πιστεύωμεν»*. Ἔπειτα ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ἡ Θεολογία ἔδωκε μεγάλην ὠθησιν πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν, βεβαιώνοντας ὅτι *«Κύριος... ἔδωκεν ἀνθρώποις ἐπιστήμην, ἐνδοξάζεσθαι ἐν τοῖς θαυμασίοις Αὐτοῦ»* (Σοφ. Σειρ. λη', 6). Ἄς θυμηθοῦμε ἐπίσης τὶς φάλαγγες τῶν μοναχῶν καὶ κληρικῶν, ποῦ ὑπῆρξαν θεράποντες τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν.

Θὰ χρειάζονταν πολλές μελέτες και ὀμιλίες για νὰ παρουσιάσωμεν λεπτομερῶς τὰ σημεῖα ἐπαφῆς, στὰ ὁποῖα ὑπάρχει ἢ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑπάρχει διασταύρωσις, ἀλληλοπεριχώρησις, ἀλληλοεμπλουτισμός, δοῦναι και λαβεῖν μεταξὺ Θεολογίας και μιᾶς ἐκάστης τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Δειγματοληπτικῶς και τηλεγραφικῶς ἀναφέρομεν μερικὰ παραδείγματα:

α) Στὴν παράγραφον περὶ τῆς Ἐπολογητικῆς ὑπεμνήσαμεν ὅτι τὸ τελολογικὸν κοσμοεἶδωλον τῶν *Φυσικῶν Ἐπιστημῶν* δὲν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἀλλ' ἀνοίγει τὸν δρόμον εἰς αὐτήν. Ἴδου ἓν παράδειγμα: Ἡ βιολογικὴ θεωρία τῆς ἐξελίξεως, τὴν ὁποῖαν οἱ ὑλιστὲς παρουσιάζουν ὡς στήριγμα τῆς ἀθεΐας, βοηθεῖ σήμερα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον νὰ κατανοήσωμεν ὅτι ἡ «ἐξέλιξις» εἶναι τελολογικὴ και κατευθυνομένη ἀπὸ τὸν Δημιουργόν. Αὐτὸς ὁ Δαρβῖνος τονίζει ὅτι στὸ ἐρώτημα «ἐὰν ὑπάρχη Δημιουργὸς και Κυβερνήτης τοῦ σύμπαντος», «ἀπαντοῦν καταφατικῶς τὰ μεγάλα πνεύματα, τὰ ὁποῖα ἐξῆσαν ἀνά τοὺς αἰῶνας». Καὶ ὁ ἴδιος προσθέτει χαρακτηριστικῶς: «Καὶ οἱ δύο “πράξεις” τῆς γενέσεως τόσον τοῦ εἶδους, ὅσον και τῶν ἀτόμων, εἶναι ἐντελῶς κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον μέρη ἐκείνης τῆς μεγάλης λογικῆς σειρᾶς τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα μὲ κανένα τρόπον δὲν δύναται νὰ δεχθῆ τὸ πνεῦμα μας ὡς ἀποτέλεσμα τυφλῆς τύχης». Ἐπομένως τὸ δίλημμα σήμερα για τοὺς θεολόγους δὲν τίθεται, ὅπως ἐτίθετο ἄλλοτε ἐσφαλμένως, δηλαδὴ «ἐξέλιξις ἢ δημιουργία ἀπὸ τὸν Θεόν», ἀλλὰ τίθεται ὡς ἐξῆς: «Ἄμεση δημιουργία ἀπὸ τὸν Θεόν ἢ ἔμμεση δημιουργία δια τῆς κατευθυνομένης ἀπὸ τὸν Θεόν ἐξελίξεως;» Ἐπομένως ἡ Θεολογία δὲν φοβεῖται τὴν θεωρίαν τῆς ἐξελίξεως, για τὴν ὁποῖαν ἄλλωστε ἕως τώρα δὲν ὑπάρχουν ἀπολύτως ἱκανοποιητικὲς ἀποδείξεις.

β) Οἱ θετικὲς σχέσεις Θεολογίας και Ἰατρικῆς εἶναι πολὺ γνωστὲς. Ἡ Σοφία Σειράχ τόνισε: «*Τίμα ἱατρὸν... και γὰρ αὐτὸν ἐκτίσε Κύριος*» (λη', 1-6). Ἄς ὑπενθυμίσωμεν, ὅτι τὸ Χριστιανικὸν Βυζάντιον και ἡ Ἐκκλησία προώθησαν τὴν καλλιέργειαν τῆς Ἰατρικῆς ἐπιστήμης, τῆς Νοσηλευτικῆς και τοῦ Νοσοκομειακοῦ ἔργου. Ἄς λάβωμεν ἐπίσης ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ προβολομένη σήμερα Ψυχασωματικὴ Ἰατρικὴ ἢ Ἰατρικὴ τῆς προσωπικότητος τονίζει ὅτι ἀναρίθμητες ἀσθένειες ὄχι μόνον λειτουργικὲς, ἀλλὰ και ὀργανικὲς, ἔχουν ψυχικὰ γενεσιουργὰ αἷτια και ἐπομένως ἀρίστη προϋπόθεσις τῆς σωματικῆς ὑγείας εἶναι ἡ ψυχικὴ ὑγεία.

γ) Για τὴν σχέσιν Θεολογίας και *Φιλοσοφίας* εἴπαμε ἀρκετὰ πρὸ μπροστά. Ἄς λάβωμεν ἐπίσης ὑπ' ὄψιν τίς γνωστὲς ἀλληλεξαρτήσεις κλάδων τῆς Θεολογίας, οἱ ὁποῖοι τέμνονται ἢ ἐφάπτονται πρὸς ἐπιστημονικοὺς τομεῖς, πού καλλιεργοῦνται ὑπὸ τὴν σκέπην τμημάτων τῶν φιλοσοφικῶν Σχολῶν και ἐξετάζουν γραμματολογικά, παλαιογραφικά, ἱστορικά, φιλολογικά, λα-

ογραφικά, αρχαιολογικά, παιδαγωγικά, ψυχολογικά και άλλα θέματα.

δ) Η Θεολογία συμπληρώνει την *Φιλοσοφικήν Ἠθικήν*, παρουσιάζοντας ως ἠθικὸν ιδεῶδες τὴν συμφωνίαν τῆς ὑποκειμενικῆς βουλευτικῆς ἐνεργείας πρὸς τὴν ἱεραρχικὴν τάξιν τῶν ἀξιῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν –συμφώνως πρὸς τὴν διατύπωσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὕμνου– πρέπει «*τὸ χεῖρον καθυποτάξαι τῷ κρείττονι, τὴν δὲ σάρκα δουλώσαι τῷ πνεύματι*». Ἡ Θεολογία ἐπίσης θὰ δείξῃ ὅτι ἡ «*ἄνευ Θεοῦ Ἠθική*» στερεῖται ρεαλισμοῦ καὶ δυναμιμοῦ.

ε) Ἡ Πρακτικὴ Θεολογία πρέπει νὰ λαμβάνῃ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τὰ δεδομένα τῶν *Ἀνθρωπολογικῶν Ἐπιστημῶν*, λ.χ. τῆς Βιολογίας, τῆς Ψυχοφυσιολογίας, τῆς Σωματικῆς καὶ Ψυχικῆς Ὑγιεινῆς, τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀνθρωπολογίας, τῶν διαφόρων κλάδων τῆς Ψυχολογίας (Γενικῆς Ψυχολογίας, Ψυχολογίας τοῦ βάρους, Ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ, Ψυχολογίας τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, Κοινωνικῆς Ψυχολογίας, Ψυχολογίας τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν κ.λπ.), τῆς Ψυχοπαθολογίας καὶ τῆς Ψυχιατρικῆς, τῆς Κοινωνιολογίας, τῆς Κοινωνικῆς Παθολογίας, τῆς Ἐθνολογίας, τῆς Ἀνθρωπογεωγραφίας, τῆς Ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ κ.λπ.

στ) Εἶναι γνωστὴ ἡ σχέσις τῆς Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς πρὸς τὴν *Γενικὴν Παιδαγωγικὴν*. Ἡ πρώτη λαμβάνει ἐκ τῆς δευτέρας πολλὰ εἰδολογικὰ στοιχεῖα, ἰδίως ὅσα σχετίζονται πρὸς τὴν θεωρίαν καὶ τὴν Μεθοδολογίαν τοῦ διδασκτικοῦ ἔργου. Ἐξ ἄλλου ἡ Θεολογία παρουσιάζει στὴν Παιδαγωγικὴν τὴν ὀλοκληρωμένην ρεαλιστικὴν Ἀνθρωπολογίαν τῆς καί, προλαμβάνοντας ἢ θεραπεύοντας τὴν ἀξιολογικὴν μυωπίαν ἢ δυσχρωματοψίαν, ἀποκαλύπτει εἰς αὐτὴν τὸ πλήρωμα καὶ τὴν ὀρθὴν ἱεράρχησιν τῶν μορφωτικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἀξιῶν καὶ ἀγαθῶν.

ζ) Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ὑπόδειξις ἀπὸ τὴν Θεολογίαν τοῦ πληρώματος καὶ τῆς ἱεραρχίας τῶν ἀξιῶν εἶναι ὠφέλιμη στὴν *Πολιτειολογίαν* ἢ *Θεωρίαν τοῦ Κράτους*, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ οὐσία τῶν πολιτικῶν ἀξιῶν κατ' ἐξοχὴν προβάλλεται, ὅταν οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς Πολιτείας (ἐξουσία ἢ δύναμις, ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου, ἀνάπτυξις εὐημεροῦντος οἰκονομικῶς κοινωνικοῦ κράτους προνοίας) δὲν ἀπολυτοποιοῦνται ὡς αὐτοσκοπός, ἀλλὰ χρησιμεύουν ὡς ὑποδομή, ὡς τὸ ἀναγκαῖον ποιητικόν αἴτιον, ποῦ ἀνοίγει τὸν δρόμον στὸ τελικόν αἴτιον, δηλαδὴ στὸ νὰ ἐπιδιωχθῇ ἡ δημιουργία τοῦ «*κράτους τοῦ πολιτισμοῦ*», ποῦ θὰ εἶναι ὠργανωμένον κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται τὸ *bonum commune*, νὰ δημιουργοῦνται περισσότερα πολιτιστικὰ ἀγαθὰ, νὰ βιώνονται καὶ πραγματώνονται –ἐντὸς ἀτμοσφαιράς «*συμμετοχικῆς δημοκρατίας*» καὶ ἀγάπης πρὸς τὸ Ἔθνος καὶ τὴν πατρίδα– οἱ θεμελιώδεις ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς ἀξίες στοὺς διαφόρους τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τρόπον ἰσόρροπον καὶ σύστοιχον πρὸς τὴν ἱεραρχικὴν διαβάθμισιν καὶ κλι-

μάκωσίν τους. Ἐπίσης ἡ Θεολογία δέον νὰ ὑπενθυμίξῃ ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ποιότητος τῆς Πολιτείας εἶναι πρωτίστως πρόβλημα ἠθικῆς ποιότητος τῶν ἀρμοδίων φορέων τῆς, τὸσον τῶν ἀρχόντων ὅσον καὶ τῶν πολιτῶν.

η) Καὶ αὐτὲς οἱ *Οἰκονομικὲς Ἐπιστῆμες* εἶναι δυνατὸν νὰ ὠφελῆθουν ἀπὸ τὴν θεολογικὴν σκέψιν, ἡ ὁποία, συνδυάζοντας τὶς ἀρχές τῆς ἀγάπης, τῆς ἰσότητος, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐλευθερίας, καταδικάζει λ.χ. τὸσον τὸ *laissez faire, laissez passer* τοῦ ἀχαλινώτου καὶ ἀνεξελέγκτου «οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ», ποῦ κατὰ τὸ παρελθὸν ἐξεκόλαψε τὸν μαμωνιστικὸν καὶ ὕλιστικὸν «καπιταλισμὸν» μὲ τὸ σύστημα ἀμοιβῆς τῶν ἐργαζομένων μὲ τὸ κριτήριον τοῦ «*ὄριου λιμοκτονίας*» (*starvation limit*), ὅσον καὶ τὸν Λεβιάθαν τοῦ ἀθέου μαρξιστικοῦ κολλεκτιβιστικοῦ καὶ γραφειοκρατικοῦ κράτους.

Ἡ Θεολογία, χωρὶς νὰ ταυτίζεται μὲ κάποιον οἰκονομικοπολιτικὸν σύστημα, πρέπει νὰ ὑπενθυμίξῃ ὅτι ἡ ποιότης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τῆς ἠθικῆς ποιότητος τῶν κριτηρίων, ποῦ τὴν διέπουν, καὶ ὅτι ἡ ἀξιολόγησις τῆς ἰδιωτικῆς ἢ τῆς κρατικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῶν διαφόρων οἰκονομικῶν ἀγαθῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τρόπου κτήσεως καὶ τοῦ τρόπου χρήσεως αὐτῶν.

θ) Ἡ Θεολογία εἶναι δυνατὸν νὰ πείσῃ καὶ τοὺς θεράποντες τῆς *Κοινωνιολογίας* νὰ μὴ ἀπολυτοποιοῦν τὶς ἐκάστοτε συγκεκριμένες ἱστορικοκοινωνικὲς δομές, τὶς ὁποῖες ἀναμφιβόλως πρέπει νὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν, ἀλλὰ νὰ ἀνιχνεύουν τὴν κατανόησιν τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι καὶ μέσα στὰ πλαίσια, ποῦ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὶς σταθερὲς τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνικότητος. Τὶς σταθερὲς αὐτὲς ἐπισημαίνει ἡ *Κοινωνικὴ Φιλοσοφία*, ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ παραθεωρῇ τὰ δεδομένα τῆς Χριστιανικῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ Ἠθικῆς περὶ τοῦ νοήματος τοῦ κοινωνικοῦ ὄντος. Χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ εἶναι πάντοτε συν-εἶναι, ἐν-εἶναι, σχέσις προσώπων, προσωπικῆ ζωῆ μὲ τοὺς ἄλλους καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους. Ἐπομένως τοῦτο δὲν δύναται νὰ προαχθῇ, ἐὰν παραγνωρίζωνται οἱ χριστιανικὲς ἀρχές τῆς ἰσότητος, τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀγάπης, τῆς ἀλληλεγγύης, τῆς ἐνότητος, τῆς ἐπικοινωνίας, τῆς ἀλληλοβοηθείας καὶ τῆς παροχῆς ἐπικουρικῆς συνδρομῆς (*subsidiarity*).

Ἡ Θεολογία, ὅπως καὶ ἡ Φιλοσοφία, θὰ ὑποδείξῃ ἐπίσης ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἡ ἄποψις τοῦ Α. Comte, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ τρίτον στάδιον τῆς πορείας τῆς ἀνθρωπότητος, ποῦ εἶναι τὸ κοινωνιολογικόν, ξεπέρασε δῆθεν τὸ γνησίως θεολογικόν καὶ τὸ γνησίως μεταφυσικόν στάδιον. Ἄς ὑπομνησθῇ ἀκόμη, ὅτι ὁ ὀρθόδοξος θεολογικὸς στοχασμὸς δύναται νὰ συντελέσῃ στὴν ὑπερνίκησιν διαλεκτικῶν καὶ πολωτικῶν ἀντιθέσεων τοῦ τύπου ἀτομισμὸς-κολλεκτιβισμὸς, ἄτομον-κοινωνία, φιλαυτία-ἀλτρουϊσμὸς, ἐλευθερία-αὐτο-

δέσμευσις, αὐθεντία-αὐτοπροσδιορισμός, «μανιπουλάρισμα»-αὐτομόρφωσις, καταπίεσις-ἀπελευθέρωσις κ.λπ.

ι) Ὅσον ἀφορᾷ στὶς *Ἐπιστήμες καὶ στὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου*, ἡ Θεολογία ἀπαιτεῖ τὸ νὰ ἀλληλοσυμπληρώνωνται ἡ *legalitas* καὶ ἡ *moralitas*. Ἡ τελευταία ἀναφέρεται καὶ σὲ ὠρισμένες ἀναγκαῖες προσωπικῆς σχέσεις, πού δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβληθοῦν μὲ δικαιονομικῆς διατάξεις. Τὸ Δίκαιον ἐξανθρωπίζεται μὲ τὴν θεμελίωσιν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ὑπερθετικοῦ δικαίου, τὸ ὅποιον στηρίζεται στὸν ἔμφυτον ἠθικὸν νόμον καὶ ὑποβοηθεῖ τὴν συνένωσιν τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ δικαίου. Ἐπειτα ἡ ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Ἀξιολογίας ἱεράρχησις τῶν ἀξιῶν ἔρχεται ἀρωγὸς στὴν προσπάθειαν λύσεως προβλημάτων τοῦ Δικαίου, στὴν ἀντιμετώπισιν «*τῆς ἀντισυνταγματικότητος συνταγματικῶν κανόνων*», στὴν προβολὴν «*προσυνταγματικῶν καὶ ὑπερσυνταγματικῶν ἀρχῶν δικαιοσύνης*» καὶ στὴν χρησιμοποίησιν τελολογικῶν ἀξιολογικῶν κριτηρίων διὰ τὴν κάλυψιν νομοθετικῶν κενῶν». Ἐπειτα, ὡς ἔχει τονισθῆ, ἡ ὑπὸ τῆς Θεολογίας προβαλλομένη χριστιανικὴ βιοθεωρία εἶναι δυνατὸν νὰ δημιουργήσῃ στοὺς δικαστῆς τὸν ἀπαιτούμενον «*συνεχῆ συναγερομὸν πνευματικῆς προσπαθείας καὶ ψυχικῆς ἀνατάσεως*», ἡ ὁποία εἶναι σ' αὐτοὺς ἀπολύτως ἀναγκαία «*κατὰ τὴν μυσταγωγίαν τῆς διασκέψεως*» (Γ.Γ. Μητσόπουλος).

ια) Ὁ κριτικὸς λόγος τῆς Θεολογίας δύναται νὰ ἐμφυχώσῃ τὸν νέον γενικὸν ἐπιστημονικὸν κλάδον, πού φέρει τὸν τίτλον «*Ἀξιολόγησις (καταλογισμὸς) τεχνολογίας*» (Technology Assessment). Ὁ κλάδος αὐτὸς ἔχει ἀκριβῶς ὡς σκοπὸν τὴν –πρὸ τῆς ἐφαρμογῆς των– ἐξακριβῶσιν τοῦ ἐπιτρεπτοῦ τῶν ἐφαρμογῶν τῶν τεχνολογικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ προγραμμάτων ἐν σχέσει πρὸς τὶς προβλεπόμενες συνέπειες γιὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ περιβάλλον του. Ὅλοι σήμερα συμφωνοῦν, ὅτι πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐπαπειλούντων τὸ ἀνθρώπινον γένος κινδύνων πρέπει νὰ αὐτοελέγχωνται καὶ αὐτοπεριορίζωνται οἱ διὰ κατασκευῶν ἐφαρμογές λ.χ. τῆς Μακροτεχνολογίας, τῆς Μικροτεχνολογίας, τῆς Πυρηνικῆς Φυσικῆς, τῆς Γενετικῆς, τῆς Νευροχημείας, τῆς ὑπὸ τῆς Βιοηθικῆς διεπομένης Βιοτεχνολογίας.

ιβ) Ἄς κλείσωμεν τὴν –ἄχι ἐξαντλητικὴν ἢ συστηματικὴν, ἀλλὰ– δειγματολογικὴν σειρὰν τῶν παραδειγμάτων σχέσεως Θεολογίας καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ Θεολογία εἶναι δυνατὸν νὰ συντελέσῃ ἐπίσης στὸν πνευματικὸν προσανατολισμὸν τοῦ νέου γενικοῦ κλάδου τῆς *Ἐπιστήμης τοῦ Μέλλοντος ἢ τῆς Μελλοντολογίας* (Futurologie, Wissenschaft der Zukunft, Science of the Future), ἡ ὁποία διὰ συνεργασίας μὲ τοὺς κλάδους τῆς *Πληροφορικῆς*, τῆς *Κυβερνητικῆς*, τῆς *Θεωρίας τῆς ἀναπτύξεως*, τῆς *Μικροοικονομικῆς* καὶ τῆς *Μακροοικονομικῆς*, ἀναπτύσσει

τὴν θεωρίαν τῆς προγνώσεως, τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τοῦ προγραμματισμοῦ καὶ προωθεῖ πρὸς ὑλοποίησιν καὶ ἐφαρμογὴν διάφορα «μοντέλα», λ.χ. γιὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῆς πείνας, τὴν δημοκρατικοποίησιν τοῦ κράτους, τὴν κατάργησιν τῆς ἐκμεταλλεύσεως, τὴν προστασίαν τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ οἰκολογικοῦ περιβάλλοντος, τὴν ἐξυγίανσιν τοῦ βιοτόπου καὶ τῆς βιοσφαίρας, τὴν ἐξάλειψιν τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων, τὴν ἐπικράτησιν τῆς εἰρήνης.

Τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα παραδείγματα πείθουν ὅτι ἡ θεολογία δι' αὐτοκριτικῆς πρέπει ἄφ' ἐνὸς νὰ ἀνανεώνεται μὲ τὴν ἐπίδρασιν τῶν πνευματικῶν προκλήσεων καὶ ἐρεθισμάτων, ποὺ δέχεται ἀπὸ τοὺς διάφορους κλάδους τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Φιλοσοφίας, καὶ ἄφ' ἐτέρου νὰ εἶναι ὁ συνεκτικὸς ἴστος μέσα στὰ Πανεπιστήμια καὶ λοιπὰ Ἀνώτατα Πνευματικὰ Ἰδρύματα καὶ συνεχῆς ὑπόμνησις γιὰ τὴν ἀνάγκην τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῶν ἀπὸ τὴν δεσποτείαν τοῦ νοησιαρχικοῦ μονισμοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ σωβινισμοῦ. Ἡ Θεολογία, ἐλευθερωμένη ἀπὸ κάθε ἀπομονωτισμὸν, πρέπει νὰ εἶναι ἡ ζωντανὴ ἐντελέχεια, ποὺ θὰ ἐμψυχώνῃ τὰ Ἀνώτατα Πνευματικὰ Ἰδρύματα, γιὰ νὰ εἶναι αὐτὰ ὄχι μόνον διδακτικὰ ἢ ἐρευνητικὰ κέντρα, ἀλλὰ καὶ φυτώρια ὑγιoῦς κοσμοθεωρητικοῦ καὶ βιοθεωρητικοῦ αὐτοπροσανατολισμοῦ καὶ πολιτιστικῆς προόδου, πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ, ὑπὸ τὴν ἐνοποιὸν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνορθόδοξου πνεύματος. Ἡ Θεολογία πρέπει νὰ ἐπανακτῆσῃ κεντρικὸν ρόλον μέσα σὲ κάθε Πανεπιστήμιον καὶ νὰ ἔχῃ αἰσθητὴν παρουσίαν στὰ σχεδιαζόμενα καὶ προγραμματιζόμενα –μέσα στὴν Ἀνωτάτην Ἐκπαίδευσιν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως καὶ ὅλου τοῦ πολιτισμένου κόσμου– διακλαδικὰ κοινὰ μαθήματα ἢ καὶ ἐξάμηνα γενικοῦ προσανατολισμοῦ, μὲ διασχολικὴν ὀργάνωσιν διαλέξεων καὶ σεμιναρίων, μὲ ἐκδοσιν κοινῶν περιοδικῶν, μὲ κοινὲς ἰστοσελίδες τοῦ Διαδικτύου, μὲ ἀνταλλαγὰς καθηγητῶν καὶ φοιτητῶν καὶ μὲ πολλὰς ἄλλες πρωτοβουλίας, ποὺ προϋποθέτουν ἀδελφικὴν συνεργασίαν.

20. Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας στὴν Εὐρωπαϊκὴν καὶ Οἰκουμενικὴν συνεργασίαν

Τὸ ὄραμα τῆς ἐνοποιημένης Εὐρώπης τὰ τελευταῖα χρόνια δὲν ἀφήνει ἀσυγκίνητη τὴν Ἑλληνικὴν Θεολογίαν, ποὺ ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκην τῆς ἐναρμονίσεως τῆς εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως μὲ τὴν ἑλληνορθόδοξον αὐτοσυνειδησίαν, ταυτότητα καὶ φυσιογνωμίαν τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία πρέπει ἀποφασιστικῶς νὰ ἀντικρούσῃ τοὺς κινδύνους τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ καὶ βιοθεωρητικοῦ ἀποχρωματισμοῦ τῆς, τοῦ πνευματικοῦ ἑξανδραποδισμοῦ,

τῆς σαγήνης τοῦ ἀτομισμού, τοῦ ὠφελιμισμού, τῆς ἡδονοθηρίας, τοῦ πνευματικοῦ συγκρητισμοῦ καὶ τῆς ἀλλοτριώσεως.

Παραλλήλως ἡ Θεολογία μας ἐπισημαίνει καὶ μίαν ὑγιᾶ ἀλληλοπεριχώρησιν μὲ τὴν Δύσιν, ἡ ὁποία ἀναμφιβόλως σὲ πολλοὺς τομεῖς μᾶς προσφέρει πνευματικὰ ἀγαθὰ, λέγοντας τρόπον τινά: «*Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν*». Ἐκ τῆς Δύσεως δεχόμεθα συχνὰ ἐνέσεις καὶ ἐμβόλια Ὁρθοδοξίας καὶ ἀνατροφοδοτούμεθα μὲ ξεχασμένους πνευματικοὺς θησαυροὺς μας, ποὺ ἔχουν παραληφθῆ ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολήν καὶ προβάλλονται σήμερα στὴν Εὐρώπην καὶ στίς ἄλλες ἡπείρους τῆς γῆς (μὲ ὠραῖες σειρὲς ἐκδόσεων, μὲ Ὁρθόδοξα Ἰνστιτοῦτα, μὲ εἰδικὰ συνέδρια καὶ σεμινάρια, μὲ μοναστικὰ κέντρα κ.λπ.) Ἡ Θεολογία μας, ἐὰν στὸ παρελθὸν δέχθηκε ἀπὸ τὴν Δύσιν σχολαστικὲς ἢ προτεσταντικὲς ἐπιδράσεις, σήμερα δρέπει ἐξ αὐτῆς πολλοὺς καρποὺς ὀρθοδόξου πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀναζωπυρηθῆ καὶ προβληθῆ μὲ τὴν διδασκαλίαν καὶ ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κλασικῶν, πατρολογικῶν καὶ λειτουργικῶν σπουδῶν, μὲ τοὺς διεκκλησιαστικοὺς διαλόγους καὶ μὲ τὴν ἑτερόδοξη λειτουργικὴν κίνησιν, στὰ πλαίσια καὶ πρὸς προώθησιν τῆς ὁποίας ἀντήχησε τὸ σύνθημα τοῦ βενεδικτίνου Lambert Beauduin, κατὰ τὸ ὁποῖον «*ἡ Δύσις πρέπει νὰ φοιτήσῃ στὸ σχολεῖον τῆς Ἀνατολῆς*» (*L'Occident à l'école de l'Orient*).

Ἡ νεοελληνικὴ Θεολογία –κατὰ κανόνα, ὁ ὁποῖος δὲν ἐξάλειψε τίς ἐξαιρέσεις τῶν ὑπερσυντηρητικῶν ἀκροτήτων– δὲν καλλιεργεῖ ἀλλεργικὸν σύνδρομον γιὰ τὴν ἑτερόδοξον Δύσιν, διότι κάθε ἐξωορθόδοξον δὲν εἶναι κατὰ σχέσιν αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ ἀντορθόδοξον. Ἡ ἑλληνικὴ Θεολογία ἐνισχύει τὸ ἀνοσοποιητικὸν σύστημα τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς μὲ ἀντισώματα, ἀνάλογα πρὸς ἐκεῖνα, ποὺ εἶχαν εἴτε οἱ Χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων, ποὺ ζοῦσαν μέσα σὲ διεφθαρμένον εἰδωλολατρικὸν περιβάλλον, εἴτε οἱ Χριστιανοὶ νέοι, τοὺς ὁποίους οἱ μεγάλοι Πατέρες τῆς Καππαδοκίας δὲν δίσταζαν νὰ στέλλουν πρὸς μετεκπαίδευσιν στὴν εἰδωλολατρικὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Λιβανίου, ὁ ὁποῖος ἔλεγεν ὅτι ἡ Σχολὴ του «*ἐπληρώθη ὑπὸ Καππαδοκῶν*» καὶ κατέστησε παροιμιώδη τὴν φράσιν: «*Ἰδοὺ καὶ ἕτερος ἦκει* (στὴν Σχολὴν αὐτὴν) *Καππαδόκης*». Καὶ ὁ σημερινὸς Εὐρωπαῖος Ἑλληὴν πρέπει νὰ ἔχῃ παρόμοια ἀντισώματα καὶ πνευματικὰ ραντάρ, ἐπαγρύπνησιν, θωράκισιν καὶ κριτικὴν ἐκλεκτικὴν σκέψιν.

Ὑπὸ τὴν ὀπτικὴν αὐτὴν γωνίαν ὁ ἱστορικὸς ἰδίως κλάδος τῆς Θεολογίας βοηθεῖ νὰ συνειδητοποιήσωμεν τὰ πνευματικὰ θεμέλια τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν λοιπῶν ἡπείρων, δηλαδὴ τόσον τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἑλληνοχριστιανικὴν ἢ ἑλληνορθόδοξον ἀνατολικοεκκλησιαστικὴν παράδοσιν, ὅσον καὶ τὴν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν διαμορφωθεῖσαν ἀρχαιορωμαϊκὴν

καὶ τὴν λατινικὴν δυτικοεκκλησιαστικὴν κληρονομίαν. Γι' αὐτὸ ὡς Ὁρθόδοξοι Ἕλληνες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν συναίσθημα μειονεξίας ἔναντι τῶν Εὐρωπαϊῶν ἑταίρων μας. Πρέπει νὰ ἐνθυμούμεθα ὅτι *pater Europae* δὲν εἶναι κυρίως ὁ Κάρολος ὁ Μέγας, ὁ ὁποῖος ἀναμφιβόλως κατείχετο ἀπὸ σύμπλεγμα μειονεξίας ἔναντι τοῦ Βυζαντίου καὶ μιμήσεως ἢ ἀντιγραφῆς αὐτοῦ, οὔτε τόσον ὁ ἅγιος Βενέδικτος, ὁ ὁποῖος τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀσκητικῶν καὶ μοναστικῶν παραγγελμάτων τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅσον πρὸ πάντων οἱ δύο Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ ὁποῖοι κήρυξαν καὶ σ' αὐτὴν τὴν Ρώμην τὸ ἰδεῶδες των περὶ τῆς ἐνότητος μέσα στὴν ποικιλομορφίαν, ποὺ ἦταν καὶ ἰδεῶδες τοῦ ἱ. Φωτίου τοῦ Μεγάλου, τοῦ ὁποῖου τὴν μνήμην ἐωρτάσαμεν χθές. Φορεῖς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ὑπῆρξε παλαιότερον ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ἀκόμη πρὸ αὐτοῦ ὁ Ἄπ. Παῦλος, ποὺ ἀπὸ τὴν Τρωάδα ἀνταποκρίθηκε στὸ κάλεσμα τοῦ Ἕλληνοσ Μακεδόνοσ καὶ ἦλθε στὴν Εὐρώπην γιὰ νὰ τῆσ μεταφέρει τὸ χριστιανικὸν μήνυμα.

Ἡ οἰκείωσις καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ μηνύματος θὰ ἐξασφαλίσῃ στὴν Εὐρώπην τὶς προϋποθέσεις τῆσ ἀναβαθμίσεωσ καὶ εὐτυχίασ τῆσ, ὡσ λ.χ. τὴν ἐξάπλωσιν καὶ στερέωσιν τῆσ βασιλείασ τοῦ Θεοῦ· τὴν ἀξιοποίησιν τῶν ἀρχῶν τῆσ ἀλληλεγγύησ, τῆσ ἐπικουρικότητῆσ, τῆσ δικαιοσύνησ, τῆσ εἰρήνησ, τῆσ ἐλευθερίασ· τὴν γησίαν ἀνθρωπιστικὴν ἐκπαίδευσιν, πρὸσ τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ προσανατολισθοῦν οἱ καταβαλλόμενεσ σχετικὲσ συντονισμένεσ προσπάθειεσ στὰ πλαίσια τῆσ Εὐρωπαϊκῆσ Ἐνώσεωσ· τὴν μόρφωσιν καὶ ἀναψυχὴν τῶν πολιτῶν διὰ τῆσ μουσικῆσ, τῆσ ζωγραφικῆσ καὶ ὄλων τῶν μορφῶν τῆσ Τέχνησ· τὰ ἔργα τῆσ διακονίασ καὶ προνοίασ· τὴν ἐξυγίανσιν τοῦ ἐνδοοικογενειακοῦ χώρου· τὴν καταπολέμησιν τῆσ ψυχολογικῆσ μονώσεωσ ἢ ἀλλοτριώσεωσ κ.λπ.

21. Ἐπίλογος

Ἡ δειγματοληπτικὴ παράθεσις τῆσ προσφορᾶσ, τῶν αἰτημάτων καὶ τῶν προοπτικῶν τῶν διαφόρων κλάδων τῆσ Ἑλληνικῆσ Θεολογίασ, οἱ ὁποῖεσ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἶναι καὶ προοπτικὲσ ὁλόκληρησ τῆσ Ὁρθοδοξίασ, καθιστᾶ φανερὴ τὴν πολὺπτυχὴ καὶ πολυδιάστατη δομὴ καὶ τοὺσ εὐρυτάτουσ ὀρίζοντεσ τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆσ θεολογικῆσ ἔρευνασ στὸ λυκαυγὲσ τῆσ τρίτησ χιλιετίασ. Ἡ πολυμορφία αὐτῆ τῶν ἐπιδιώξεων τῶν θεολόγων, ἢ ὁποία γίνεται μεγαλύτερη διὰ τῶν συναρτήσεων τῆσ Θεολογίασ πρὸσ ὄλουσ σχεδὸν τοὺσ τομεῖσ τοῦ ἐπιστητοῦ, ἔχει ὡσ ἐνοποιητικὸν στοι-

χείον τὸ ἴδιον ποιητικὸν καὶ τελικὸν αἴτιον. Αὐτὸ εἶναι ἡ διαγνωστικὴ μελέτη καὶ ἔρευνα καὶ ἡ ὑπόδειξις ἐξυγιαντικῶν καὶ θεραπευτικῶν τρόπων ἐπιδιώξεως τῆς πραγματώσεως ἐντὸς ἐπιγείων συναρτήσεων τόσον τοῦ ὑγιоῦς Χριστιανικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ καὶ Πολιτισμοῦ, ὅσον καὶ τῆς συμμετοχῆς στὸν ἰσόβιον ἀγῶνα τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἀνοδὸν τους στὶς βαθμίδες τῆς κλίμακος, ποὺ ὁδηγεῖ σὲ ὑπερβατικὲς σφαιρὲς καὶ στὴν κατὰ Χάριν καὶ ἐν ἀγίῳ Πνεύματι «θέωσιν».

Ἐπομένως ἡ Θεολογία εἶναι καὶ πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι ὄχι μόνον παθητικὸν κάτοπτρον βιωματικῆς ἐμπειρίας καὶ γνώσεως, ἀλλὰ καὶ δυναμικὸς ὁδοδείκτης γιὰ τὴν πορείαν πρὸς τὴν «καινὴν κτίσιν» (Γαλ. στ', 15), ἡ ὁποία γίνεται αἰσθητὴ, ὅταν ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξις καὶ τὰ ἔργα αὐτῆς καταναγάζονται ἀπὸ τὶς λαμπηδόνες τοῦ θαυρωεῖου φωτὸς καὶ ζωοποιοῦνται ἀπὸ τὶς μεθεκτὲς ἄκτιστες ἐνυπόστατες προσωπικὲς ἐνέργειες τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

Βιβλιογραφικὴ σημείωσις

Ἐπειδὴ ἡ σύνθεσις τοῦ προηγηθέντος κειμένου ἔχει μᾶλλον χαρακτηρὰ δοκιμίου, γι' αὐτὸ περιοριζόμεθα νὰ παραθέσωμεν κατωτέρω τοὺς τίτλους τῶν κυριωτέρων δημοσιευμάτων μας, ἐκ τῶν ὁποίων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἢ ἔστω κατὰ τὸ ἐλάχιστον ἔχομεν χρησιμοποίησει ἀπόψεις ἢ διατυπώσεις κατ' ἄμεσον ἢ ἔμμεσον τρόπον. Ὁ τόπος ἐκδόσεως ἀναφέρεται μόνον ὅταν εἶναι ἐκτὸς Ἀθηνῶν.

Ἡ Χριστιανικὴ Κοσμοθεωρία (1949). – *Χριστιανικὸς Ἀνθρωπισμὸς* (1951). – *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα Θεοσεκείας καὶ Γνώσεως* (1995). – *Ἡ λειτουργικὴ μόρφωσις καὶ ἀγωγή* (1958). – *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου* (1958). – *Ἡ Αἰωνία Ἀλήθεια* (1960). – *Ἔξολκληρωμέναι προσωπικότητες* (1961). – *Ἡ δεοντολογία τῆς Ἐξωτερικῆς Ἱεραποστολῆς κατὰ τοὺς ἀγίους Κύριλλον καὶ Μεθόδιον* (1966). – *Σχέσεις Χριστιανισμοῦ καὶ Ἐπιστήμης* (1966). – *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας, τεῦχος Α'* (Εἰσαγωγή - Γνωσιολογία - Γενικὴ Ἀξιολογία) (ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967). – *Ἡ στάσις ἔναντι τῶν Ἐτεροδόξων κατὰ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον* (1971). – *Ὁρθοδοξία καὶ Οἰκουμενικὴ Κίνησις* (1973). *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς* (1975). – *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (1975). – *Λόγος πρὸς φοιτητὰς τῆς Θεολογίας* (1975). – *Prognosen für die Zukunft des Ökumenismus* (Graz, 1977· γαλλ. μτφρ. Jérusalem 1977). – *Ἡ προσωπογραφία τοῦ Ὁρθοδόξου Θεολόγου* (1979). – *Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμὸς* (1980). – *Τὰ ὄρια τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως (Πρωτανικὸς λόγος)* (1981). –

Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρώπη (1983). – Χριστιανισμός καὶ Πολιτική (Δοκίμιο) (1984). – Ἐνότης καὶ Ποικιλομορφία στὴν Ὁρθοδοξία (1983). – Ἱστορία καὶ Θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Κοινωνικῆς Διακονίας (1985). – Ἐκκλησία καὶ Διάλογος (1985). – Πανεπιστήμιον καὶ Θεολογία (1987). – Τὰ πνευματικὰ θεμέλια τῆς Εὐρώπης (1990). – Ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ τὸ ὄραμα τῆς Ἡνωμένης Εὐρώπης (1990). – «Ὁ Ἰησοῦς τῆς Ἱστορίας» καὶ «Ὁ Χριστὸς τοῦ κηρύγματος» (1991). – Ὁ θεσμὸς τῶν διακονισῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἡ δυνατότης ἀναβιώσεως αὐτοῦ (1991). – «Ἄτομον» καὶ «πρόσωπον» – «Ἄτομισμὸς» καὶ «Κοινωνισμὸς» (1951). – Ὁ Μ. Φώτιος ὡς σκαπανεὺς τοῦ ιδεώδους τῆς παγχριστιανικῆς καὶ πανευρωπαϊκῆς ἐνότητος (1992). – *The Greek-Orthodox Ideal of «Paideia»* (1993). – Εἰσηγητικὲς ὑποβολὲς πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ θεσμοῦ τῶν διακονισῶν (1998). – Ἡ ἐντελέχεια τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ (1998). – Τὸ σταθερὸ καὶ τὸ μεταβλητὸ στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία (1999). – Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Θρησκείας τοῦ *Immanuel Kant* (1999). – Εἰδοποιὰ γνωρίσματα τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας (2000). – Δημοκρατία καὶ Ἐκκλησία (2000). – Ἡ ἀναγκαιότητα καὶ τὸ βεληνεκὲς τῶν διαθρησκειακῶν διαλόγων (2002). – Ἀνάπτυξις καὶ κεντρικοὶ ἄξονες τῆς Φιλοσοφικῆς Ἑρμηνευτικῆς τοῦ *Hans-Georg Gadamer* (2002). – Διαλεκτικὲς σχέσεις Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ (2003). – Τὸ Ὁρθόδοξον Ἐκκλησιαστικὸν Φρόνημα (2003).